

NPH-NYTT

MEMLEMSBLAD FÖR FÖRENINGEN NORDISKA PAPPERSHISTORIKER
 BULLETIN OF THE ASSOCIATION OF SCANDINAVIAN PAPER HISTORIANS
 MITTEILUNGEN VON DEM VEREIN NORDISCHER PAPIERHISTORIKER

Årg. 13 1985

Nr 3-4

Redaktør: Ebba Waaben, Åmosebakken 8, DK-2830 Virum

Ansvarig utgivere: Jan Olof Rudén, Stockholm

NPH-Nytt udkommer med 4 hæfter om året.

Prænummersprisen pr. årgang d.kr.72 (institutioner 108 kr.), som indbetales til dansk postgirokonto 9 37 21 80.

Ved indbetaling til svensk postgirokonto 85 60 71-6 er prisen pr. årgang sv.kr. 60 (institutioner kr. 90).

Betaling med check til Danmark bedes undgået.

Separat kan købes: Nordisk pappershistorisk bibliografi t.o.m. 1976 (NPH-Nytt 1977:3), sv.kr. 40, og Joarchim Balck: Dissertatio historica de chartis. En delöversättning med kommentar (1979), sv.kr. 40.

Gösta Liljedahls fond för pappershistorisk forskning modtager bidrag på svensk postgirokonto 73 56 61-1

Indhold:

Anna-Grethe Rischel, Rejseindtryk fra Nepal	43
Jørgen Nybo Rasmussen, Hans von Diskaus tegninger af Krogen slot (Kronborg) i Rigsarkivet i København	56
Karin Waaben, Vandmærkerne i Hans von Diskaus tegninger af Krogen slot	62
Birgit Christensen, Vandmærkerne i to østslesvigske afgiftslistes fra 1580 og c. 1583	64
Thelma Jexlev, Papir og vandmærker i de ældste Øresundstoldregnskaber	70
Birte Rottensten og Ebba Waaben, Vandmærker i svenske kongebreve. Johan 3. af Sverige (1568-92) til Frederik 2. af Danmark-Norge (1559-88).	94
Jan Olof Rudén, NPH-9, Stockholm, 14-17 juni 1985	106
Nekrologer, Karl Johan Enderlein, Sverige, og Birte Rottensten, Danmark	112
Den gamle redaktør takker af	114

REJSEINDTRYK FRA NEPAL

Anna-Grethe Rischel

Jeg vågnede ved lyden af gøende hunde en kølig oktobermorgen i den lille bjerglandsby Goulche. Et næsten overjordisk syn mødte mine øjne, da jeg satte mig op i soveposen, for det var endnu mørkt mellem de høje bjerge, men solens første stråler oplyste himlen og de sneklædte bjergtoppe. Dagen før havde de ligget skjult i skyer og tåge.

Goulche ligger i 3000 m's højde i det nordøstlige Nepal kun få kilometer fra grænsen til Tibet, og jeg kunne stadig ikke forstå, at det virkelig var lykkedes at komme hertil og at jeg om få timer skulle ned til papirmageren Prem Bahadur Lamas værksted ved floden Bolephi Kholo.

Det var et år siden jeg mødte papirmageren i hovedstaden Kathmandu på min første papirteknologiske studierejse til Nepal og Thailand for at finde håndgjort papir. Jeg ledte efter et godt materiale til at restaurere orientalske papirgenstande med på Nationalmuseet i Danmark, hvor jeg arbejder med papirkonservering og restaurering. Under det meget korte ophold i 1984 i Nepal på kun 6 dage havde jeg blot regnet med at indkøbe håndgjort papir i Kathmandu, hvor papirmagere fra hele landet sælger deres varer. Jeg vidste fra dr.phil.Jesper Triers bog og disputats fra 1972 "Ancient paper of Nepal", hvor i landet papirmagerne boede, men jeg vidste også fra samtaler med ham, hvor vanskeligt det er at rejse i landet. Her er kun anlagt ganske få veje, og kun på de allervigtigste ruter kan man håbe på at komme med de lokale busser. Normalt må man gå til fods i de fleste tilfælde i dagevis for at komme frem til landsbyerne som nepaleserne selv.

Men det lykkedes alligevel sidste år både at købe papir i hovedstaden og at rejse ud i landet til et papirmagerværksted, for jeg var nemlig så heldig under et uønsket ophold i New Delhis lufthavn på 24 timer at komme i snak med en ung nepaleser, der var strandet dér ligesom min mand og jeg. En bedre kontaktperson kunne vi ikke have truffet end Gyan Bahadur Tamang, for inden vi overhovedet var kommet til Nepal, havde vi fået

aftalt et møde med Gyans onkel, Prem Bahadur Lama, som viste sig at være den ene ud af tre, som idag har licens og tilladelse fra regeringen til at fremstille papir. Han havde en butik i Kathmandu, hvor jeg købte hans papir, som var en smuk og levende, glansfuld kvalitet. Råmaterialet er bastfibre fra Locktatræerne, som er den nepalesiske fællesbetegnelse for de planter, der anvendes til papirfremstilling her. Det omfatter planter som *Daphne papyracea*, *Daphne bholua*, *Edgeworthia gardneri* og *Edgeworthia crysantha*, der alle tilhører *Thymelaeacea* familien.

Der var bare ikke tid til at komme ud til Prem Bahadurs værksted sidste år, for det ligger flere dagsrejser fra Kathmandu, men i stedet for var Gyan Bahadur fører for os på en kortere tur til Charikot og Bahrabise i Øst-Nepal, hvor vi besøgte et værksted og så, hvordan de fremstillede papir der. Det andet værksted, som vi havde planlagt at se i Bahrabise, var blevet lukket året før, så der lå bare et lille tomt hus.

Jeg var ked af, at der ikke var mere tid, for det er noget ganske andet selv at opleve og iagttage end det er at lytte til en beskrivelse på lidt gebrokkent engelsk, hvor der let kan opstå misforståelser. Vi måtte forlade Nepal med to store pakker Locktapapir i forskellige kvaliteter og med en indbydelse om at komme igen året efter og være Prem Bahadurs gæster ved papirmageriværkstedet i Goulche. Jeg regnede ikke med at kunne skaffe penge til at besøge Nepal igen, og det var vemodigt at flyve hen over det grønne bjerglandskab med de utallige rismarker og floder dybt nede og med Himalayas sneklædte tinder så højt på himlen, at man skulle tro, det blot var en række smukke hvide skyer i det fjerne.

Men det var alligevel lykkedes på en eller anden måde i år at få alle brikker til at falde på plads, få bevilget penge fra Nationalmuseet, Statens Museumsnævn og Konservatorskolen og få planlagt en rimelig rejseplan med Prem Bahadurs hjælp i Nepal, så det skulle kunne lade sig gøre at nå frem og tilbage i tide.

Skønt det havde varet længe siden der sidst var kommet brev fra Nepal, blev vi hentet som aftalt i lufthavnen af vores to nepalesiske venner, og der opstod ingen politiske uroligheder i nærheden, som kunne have forpurret vores planer. Sidste år var Indihra Gandhi blevet myrdet to dage efter vi var sluppet væk fra New Delhis lufthavn, og i Thailand udbrød der jernbanestrejke

samme morgen, som jeg ankom til Bangkok med tog nordfra. Men i år åndede alt fred og ro denne morgen i Goulche, hvor jeg og mine rejsefæller havde sovet på terrassen hos Prem Bahadurs forældre. Der blev snart travlt med at feje, tænde op, fodre høns, slagte høns og koge ris til vores morgenmad. Den stakkels gamle ridehest, som havde fulgt med os de to foregående dage til meget lidt hjælp, skulle også fodres med majs-kærner inden turen ned i dalen til værkstedet. Kun vi to stakkels fremmede udlændinge havde ikke andet at foretage os end at pakke vores rygsække med kameraer, film og notesbøger, mens alle byens børn tavst stod og iagttog os intenst, lige til de skulle i skole. De havde vist aldrig set noget så mærkeligt som os, men vi fik da ventetiden til at gå med at tegne dem og vise dem tegningerne, og det var en god måde at kommunikere på, når vi ikke kunne tale sammen.

Solen stod højt på himlen, da vi drog af sted efter et kraftigt måltid mad i det lavloftede køkken, hvor alle sad omkring det åbne ildsted på lergulvet og fik serveret ris med kød og grøntsager. Vi var en hel lille gruppe, som bestod af bæreren, der anførte os på hele turen, hestedrengen, Prem Bahadur og hans far, som i dagens anledning var iført den kofte og de bukser, som landsbyskrædderen havde siddet og syet færdig på gårdspladsen dagen før.

Den første del af turen var ikke anstrengende i forhold til de foregående dages strabadser. Her kunne det for en gangs skyld lade sig gøre at ride på hesten, for stien gik mellem flade, dyrkede marker og små, lerklinede huse med skifertag, men snart holdt landsbyen op, og stien gik så stejlt nedad, at vi hurtigt måtte opgive at have hesten med. Den blev tøjret ved et træ på halvvejen med lidt foder af majs-kærner.

Jorden og stenene var glatte og lerede efter nattens regn, og det var tit vanskeligt at finde fodfæste, når man ikke var en trænet bjerggænger som den barfodede bærer, der ovenikøbet havde en stor kurv på ryggen med vores ting og mad til et måltid ved floden. Det gik nedad og nedad, men stadig lå floden dybt nede, og der var ingen tegn på, at der skulle ligge et papirmagerværksted dernede. Vi skulle over en meget lang hængebro, som førte over en sideflod til Bolephi Kholo floden for at komme det sidste stykke.

Det var en ret befærdet sti ned til floden, og vi mødte mange bærere, som i rask tempo kom op af stien med store læs på ryggen af varer, der skulle til Goulche eller helt til Chautara. På denne måde bliver Prem Bahadurs papirbundter også transporteret den to dage lange tur til Chautara over bjergene og derfra videre med bus eller lastbil til butikken i Kathmandu.

Endelig var nedstigningen slut, og vi gled de sidste skridt ned til flodbredden, der var gennemskåret af mange små vandløb og kilder fra de stejle bjerge. På den anden side af floden havde der for nogle år siden været et voldsomt jordskred, som havde resulteret i en flodbølge, der skyllede alle husene og mange mennesker bort midt om natten. Prem Bahadur havde måttet begynde forfra med at bygge nye hytter lidt oppe af den modsatte skråning ved hængebroen, og på bredden lå der nu kun det lille ildsted, hvor bastmassen bliver kogt, og der var nogle pæle med udspændte snore, hvor papirformene kunne stå til tørre. En spinkel trefod af træ stod også i sandet med en flettetbastkurv, men ellers var der kun papirformene, der tydede på, at det var et papirmagerværksted. Lidt efter kom papirmageren og hans tre børn ned af stien med det store kogekar og bundter af tørre baststrimler, som blev lagt i blød.

Det er stadig den allertidligste kinesiske papirfremstillings-teknik, som praktiseres i Nepal, hvor formen eller rammen fyldes med pulp i stedet for at formen dyppes ned i et kar med pulp, som vi kender til det i Europa. Formen er en enkel, rektangulær træramme, hvor bunden består af et stykke groftvævet stof, fæstnet til rammen med en række træagler langs formens ydersider. Det er simpelthen en firkantet si.

Langs de udspændte snore på flodbredden stod to rækker forme til tørre med papir, og de hvide skråtstillede ark lignede en flåde af sejlskibe på den lyse sandede bred. Baststrimlerne i bundterne var blevet samlet om foråret i de højtliggende skovområder nær ved Chautara, hvor Locktatræerne bl.a. vokser. Det er træerne på bjergenes nordsider, som giver den bedste kvalitet bast. De afskårne grene bliver befriet for kviste og blade, så barken ved hjælp af et lodret snit kan trækkes af i lange strimler. Umiddelbart efter afbarkningen af grenene bliver den mørke yderbark skilt fra den hvide inderbark, for det er det indre lag af lange stærke baststrimler, som anvendes til papirfremstilling, og kun baststrimlerne bliver bundtet og båret ned til Goulche og lagret i hytterne ved hængebroen. Indsamlingen sker om foråret, og der samles til et helt års forbrug.

Papirmagerens døtre begyndte at adskille de udblødte strimler i det lille bassin, som de havde lavet ved at stemme vandet op i et af de mange vandløb med sten og blade. De våde strimler var blevet bløde og brede, og pigerne gik i gang med omhyggeligt at skrabe dem rene for mørke barkrester og andre misfarvninger. Denne sortering er meget vigtig for papirkvaliteten og for papirets hvidhed. Bagefter skal baststrimlerne koges i en askelud i adskillige timer, så støttevævet mellem de enkelte fibre kan svækkes og nedbrydes.

Papirmagerens søn hentede træaske i en skål ved ildstedet og hældte indholdet op i den flettede bambuskurv i det trebenede stativ. Under stativet stod der en firkantet metaldunk, som opfangede det vand, han hældte over asken. Vandet sivede langsomt ned gennem asken og kurven, og den brunligrøde vædske, der samledes i dunken, indeholdt opløste salte fra asken. I mellem-

tiden var ilden blevet tændt ved ildstedet mellem nogle store sten og gryden sat over med de rensede baststrimler, som skulle koge i askeluden. Der blev rørt med mellemrum med en træstok, og der måtte ikke være mere baststrimler i gryden end at de let kunne røres rundt. Allerede efter tre timers kogning kan basten bankes ud til enkeltfibre, men det ligninholdige støttevæv vil ikke være tilstrækkeligt nedbrudt, og det vil resultere i en ringere papirkvalitet med kortere holdbarhed. I Goulche kogte de bastmassen i 6-8 timer uden anden tilsætning end askeluden, og efter kogningen havde massen samme rødbrune farve som luden.

Basten blev skyllet for askerester og var derefter klar til videre behandling, som foregik på en stor flad sten. Pigerne tog en portion bastmasse, der var kogt dagen før og formede den til en stor klump på størrelse med et kålhoved, og de be-

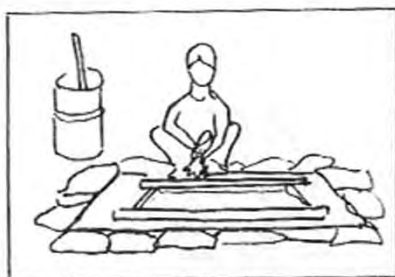

gyndte nu taktfast at bearbejde den med træhamre fra alle sider. Massen blev vendt engang imellem, og tilsidst efter to timers bearbejdning var den oprindelige struktur helt opløst, så massen bestod af lange enkeltfibre, klar til at blive fortyndet med vand til pulp.

Her var ingen bøtte eller kar, men en høj træspand, der nærmest lignede en smørkærne med et piskeris af en kløftet gren. Spanden stod ved siden af et træ, og ved hjælp af et snoretræk rundt om træet og piskeriset blev riset drejet hurtigt frem og tilbage og pulpen pisket til en jævn, tynd fibersuppe.

Selve formningen af papiret fandt sted i to små firkantede vandbassiner, kantet med en række sten. De var dannet ved en udvidelse af to vandløb ved siden af hinanden. Papirmagerens datter lagde formen i bassinet, hvor den flød og balancerede med det groftvævede stof lige under vandoverfladen. Derefter tog hun et mål pulp fra spanden med den piskede pulp og øste op mellem sine fingre i den flydende form. Nu piskede hun igen pulpen nede i formen med begge hænder 1/2 minuts tid, så det rigtigt skummede, og pulpen fordelte sig jævnt. Formen blev løftet vandret op, holdt et øjeblik lige over vandover-

fladen, mens vandet løb fra og fibrene låste sig fast til hinanden i et jævnt fiberlag. Tilsidst blev formen stillet skråt til tørre op ad metalsnorene med papiret i formen. Næste form var klar i bassinet, og det var meget fascinerende at iagttage, hvor enkelt og logisk processen foregik. Det så så let ud, men det oplever man jo ofte, når man ser folk arbejde, som virkeligt kan kan et gammelt håndværk.

Det ene ark blev dannet efter det andet, og efter et stykke tid var papirerne tørre i de første forme og kunne forsigtigt løses og foldes sammen. Det er ikke nødvendigt at presse eller efterbehandle nepalesisk Locktapapir, for optøringsformen resulterer i et glat ark, hvor den ene side har et svagt lærredspræg af formbunden, og den anden side er glat. Locktatræernes bastlag er desuden så limholdigt, at det ikke er nødvendigt at efterlime papiret for at gøre det skrive- eller maleklar.

Det er kun i et forholdsvis lille område i Sydøstasien - i Nepal, Thailand, Burma, Tibet og Yunnan i det sydvestlige Kina - at man idag stadig anvender svømmeformsteknikken til papirfremstilling, som den blev udviklet omkring begyndelsen af vor tids-

regning i Kina. Alle andre steder har man fulgt den videre kinesiske udvikling og er gået over til dyppeformsteknikken, som den blev færdigudviklet engang i 7-800-tallet.

Også udenfor det sydasiatiske område bredte kendskabet til det kinesiske papir sig og brugen af det gennem handelsforbindelserne med fjernere liggende lande, og i midten af 700-tallet, samtidig med at tibetanerne lærte at fremstille papir af kinesiske papirmagere efter den tibetanske konges anmodning og den kinesiske kejsers billigelse, blev nogle andre kinesiske papirmagere taget til fange i byen Samarkand ved en stridighed mellem Kina og to turkestanke fyrster. Araberne var på dette tidspunkt herrer i Samarkand, for det muslimske rige strakte sig mod øst helt til den kinesiske grænse i Turkestan. Araberne lærte ikke svømmeformsteknikken, men dyppeformsteknikken af de kinesiske papirmagere, og denne metode benyttede de selv senere i de mange papirværksteder, som blev oprettet rundt om i det muslimske rige i de følgende århundreder. Det er ejendommeligt, hvorfor dyppeformsteknikken ikke vandt indpas i Tibet, Burma, Nepal og Thailand, som dog have megen kontakt med Kina og med Indien, som lærte papirmagerhåndværket med dyppeform af araberne i lloo-tallet. Jeg kan kun forestille mig, efter at have været i Nepal og Thailand for at studere papirteknologi, at det må være, fordi der her blev produceret tilstrækkelige mængder godt papir med svømmeformene til at dække behovet.

Jeg besøgte et værksted sidste år i Nepal i Charikot i Østnepal, som var gået over til dyppeformsteknikken, som den også praktiseres af håndværkere i Kina, Korea og Japan, så den findes altså i Nepal nu, selv om dette værksted nok var en undtagelse. Her arbejdede en lille gruppe mennesker på 6 voksne og nogle børn med at producere en papirkvalitet, som mest svarer til det, man i Europa ville kalde silkepapir.

Råmaterialet var Locktabastfibre, og strimlerne blev lagt i blød i et opstemmet vandløb tæt ved et muret stenhus, hvor papirproduktionen fandt sted. Huset lå på en sydvestvendt skråning med masser af sol og vind, så der var gode tørreforhold for de nye papirark. Bag huset sad to af kvinderne ved et stort kar med vand og rensede de udblødte strimler for bark, men de var ikke ret omhyggelige. Bastmassen blev kogt i askelud i 2 timer og skyllet for askerester inden bankningen, som her

foregik ved hjælp af en motordreven hammer inde i huset. Langs den ene væg stod tre store kar, og pulpmassen blev blandet med vand og pisket med en stor kam, ophængt som slagbommen på en væv, i det første kar. De to andre kar blev fyldt med den færdige pulp og brugt til formningen af de enkelte ark. Formen var en rektangulær træramme med åbne træribber i bunden, og på disse ribber hvilede selve formbunden, som var en løs, flexibel bambusmåtte. Formen var ophængt i et snoresystem, fastgjort i loftet, og den løse dækelramme kunne ligeledes styres med et snoretræk, så papirmageren helt kunne koncentrere sig om selve formningen af arket. Ligesom i europæisk håndgjort papirfremstilling bliver formen dypet skråt ned i pulpen og løftet skråt op i bøttens modsatte side, så formen foretager en buebevægelse ned i pulpen og op igen. Formen bliver kun dypet en gang, dækkelet blev løftet af, og papirmageren kunne nu tage den løse bambusmåtte med det våde fiberlag op og vende bambusmåtten over på et skråtstillet bord bag ved ham, hvor posten af tidligere formede våde ark var stablet.

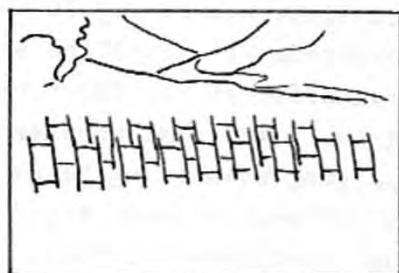
Han placerede måtte og ark direkte på den våde post uden nogen form for adskillelse, og bambusmåtten blev rullet af og lagt tilbage i formen igen, klar til næste ark. Posten blev ikke presset, men da den havde nået en bestemt højde, blev brættet båret over til et andet skråt bord, hvor arkene blev fjernet, et efter et, og rettet ud på en tynd metalplade med en langhåret børste til de lå glatte. Metalpladerne blev stillet til tørre foran huset i solen, og det varede ikke længe, før arkene kunne løsnes glatte og fine og foldes sammen.

Når papirmagerne her kan bruge den kinesiske og japanske dypeformsteknik og stable de våde ark uden videre, slyldes det de nepalesiske planters høje limindhold. I Japan og Kina, hvor lignende planter anvendes til papirfabrikation, er det nødvendigt at tilsætte et dispersionsmiddel i pulpen inden arkformningen, såde undgår at fibre klumper sammen og at arkene klæber sammen. Samtidig sker afvandingen langsommere. Det er et koldt udtræk af en rodplante med stort slim- eller limagtigt indhold. Idag er det nødvendigt for nepalesiske papirmagere at placere sig strateisk, så papirerne kan sol- og vindtørre. Siden 1960 har det været forbudt at brænde bål for at tørre papir, som det tidligere var praksis i de mange små papirmagerhytter i skovområderne, for det ødelægger skovene og skaber risiko for ero-

sion i de stejle bjergområder, som man nu søger at tilplante igen. Det vil kræve en del mere avanceret apparatur og et hus for at kunne anvende dyppeformsteknikken, som jeg oplevede den i Charikot sidste år, og det kan måske også være en af forklaringerne på, hvorfor svømmeformsteknikken trods alt stadig er levende i visse områder 2000 år efter den blev udviklet i Kina. Det er ejendommeligt at have oplevet begge teknikker i Nepal, og jeg kan ikke lade være med at spekulere på, om dyppeformsteknikken efterhånden vil udkonkurrere svømmeformen, som den har gjort det for så mange hundrede år siden andre steder. Det er nok et spørgsmål om økonomi.

Jeg tror ikke, at Prem Bahadurs værksted var kommet igang igen efter oversvømmelseskatastrofen, hvis han havde haft et papirmageri med motordrevet stampeværk, stort stenhus og fire store bøtter med snoretræk under loftet til dyppeformene og masser af metalplader til tørring af arkene, for det ville have været alt for dyrt. Han havde et godt marked for sit papir, og hans produktion krævede så lidt apparatur og kunne foregå i fri luft, så det mest var et spørgsmål om gode håndværkere for at kunne begynde igen. Hans papir er en fin kvalitet på grund af gode råmaterialer og den grundige omhyggelige bearbejdning inden arkdannelsen. Specielt den lange kogetid på 6-8 timer i askeluden betyder, at et eventuelt restindhold af lignin vil være minimalt og ikke betyde noget for holdbarheden og styrken i hans papir, som både er velegnet for bloktryk og til at skrive og male på.

Jeg var meget lykkelig for, at det virkelig var lykkedes at komme den lange vej til Goulche, for det var alle anstrengelserne værd at stå ved flodbredden og se de dygtige håndværkere arbejde.

Hvis man havde kunnet se tilbage i tiden, ville det nok have foregået på nogenlunde samme måde i Yunnan i Ts'ai Luns tid omkring vor tidsregnings begyndelse.

Mens jeg fotograferede og noterede mine iagttagelser, havde vores bærer kogt ris og lavet te, og måltidet blev indtaget på nogle store sten i sandet, som var varme af solen. Forbipasserende bæ-
re slog sig ned omkring os og fik te og en god snak om os, er jeg sikker på. De var fantastiske at se på, den ene mere malerisk og laset end den anden, og det var som at se lastdragere fra loolnats eventyr. Solen forsvandt lidt efter lidt og med den det gode vejr. Monsunen var ikke slut så tidligt i år som normalt, og det begyndte igen at regne på den anstrengende tur op til Goulche. Jeg var glad, da vi nåede vores "Don Quichotte" hest. Den var alt for udmagret og svag til at være til nogen hjælp, men den var papirmagerens stolthed, for ingen andre havde ridehest her.

Vi nåede at pakke vores ting sammen inden det blev mørkt ved 6-tiden, og det var lidt klamt at ligge på terrassen den nat. Heldigvis lå vi i tørvejr under taget, men det lovede ikke godt for turen næste dag med så megen regn. I løbet af natten søgte gårdens to hunde læ under vores briks, og vi tilbragte resten af natten i duften af våd, nepalesisk hund.

Næste morgen kunne vi ikke se de nærmeste bjerge for regn og tunge skyer, men vi skulle af sted for at nå tilbage til Kathmandu i tide. Det blev en lang, anstrengende dag med uafbrudt silende regn, og vi begav os afsted med tørt skiftetøj i rygsækkene, beskyttet af vores eneste regnfrakke. Heldigvis kunne vi låne to store paraplyer af Prem Bahadurs far, så vi blev ikke totalt gennemblødt, kun sko, strømper og bukser var snart drivende våde. Vores trofaste bærer, som havde anført os i fem dage uden at vi nogensinde fik at vide, hvad han hed, gik foran os med bare fødder og korte bukser som sædvanlig, og han havde ingen paraply, kun hele læsset, men han var utrættelig. Ved fingersprog og tegn viste han os vej de vanskelige steder, og takket være ham forcerede vi adskillige vandfald, to af dem ovenikøbet på hans ryg efter at han først havde båret bagagen over. I skovstrækningerne fik vi små blodtørstige igler på benene, og vi måtte gang på gang standse og befri os for dem og vaske sårene. Også dendag var hesten langt bagud til ingen nytte, fordi vi kunne gå langt hurtigere til fods.

Selv om vi gik uafbrudt, blev det bælgmørkt en halv timestid før vi nåede frem til Chautara, hvor vi skulle overnatte. Det var uhyggeligt at gå af de lerede, oversvømmede glatte bjergstier uden at kunne se en hånd for sig. Det blev et meget sent aftensmåltid, for den hane, der var blevet købt undervejs, skulle først slagtes og tilberedes inden vi kunne spise, og det foregik ikke under de mest hygiejniske forhold, men spist blev den.

Busturen den næste morgen var en våd omgang, for bussens tag var utæt, og alt skulle indenbords, selv geder og høns, fordi det stadig styrtregnede og ingen ville sidde på taget. Det var som at vende tilbage til nutiden fra en eventyrlig rejse i middelalderen, da vi omsider nåede hovedstaden og vores hotel med sæbe og brusebad. Et døgn senere fortsatte min papirteknologiske rejse til Thailand med rygsækken fuld af dejligt nepalesisk Lockta papir og hovedet fuldt af uforglemmelige oplevelser.

Hans von Diskaus tegninger af Krogen Slot (Kronborg)
i Rigsarkivet i København
 af Jørgen Nybo Rasmussen *)

Den sachsiske fæstningsingeniør Hans von Dieskaus tegninger af det gamle Krogen Slot fra 1558-59 er ganske vist ikke de ældste tegninger af en dansk bygning overhovedet. Men de er rimeligvis de ældste egentlige arkitekturtegninger, altså tegninger, der ikke har et kunstnerisk eller illustrerende formål, men som bygger på geometrisk opmåling og har til hensigt at give nøjagtige data som grundlag for et planlagt nybyggeri.

Hans von Dieskaus tegninger af "Kongen" består af 1) en grundplan af hele slottet, 2) en plan af en projekteret bastion ved slottets sydvesthjørne samt 3) et snit gennem samme bastion. 1) Tegningerne er gengivet flere gange, først som aftegning af F.R.Friis i dennes "Samlinger til dansk Bygnings- og Kunsthistorie", 1872-78, senere fotografisk af Fr. Weilbach 1926 og Francis Beckett 1930. 2)

Ejendommeligt nok rejstes Middelalderens storslåede kirker, klostre og borge, uden at bygmestrene brugte konstruktionstegninger som vejledning for byggeriet. I hvert fald synes danske arkitekturtegninger fra denne tid ikke bevaret. Men Renæssancen indførte et nyt, mere rationelt og abstrakt forhold til bygningskunsten. Det hørte til den italienske Renæssances nyskabelser at tegne bygninger, før de udførtes i virkeligheden. Først i 1500-tallet nåede Renæssancen til Norden, hvor den samtidig med den kirkelige Reformation ændrede kulturlivet. For begge bevægelser var kong Christian III. promotor.

 *) Jørgen Nybo Rasmussen. Cand. mag. i historie og geografi ved Københavns Universitet 1960. Studier ved Institut für europäische Geschichte i Mainz vedrørende de nordiske franciskaneres historie. Siden 1964 arkivar i Rigsarkivet. Nu specielt tilknyttet 1. afdelingssektion for kort og tegninger.

Krogen Slot var blevet bygget af kong Erik af Pommern i 1420'erne. Under Grevefejden blev det erobret af Christian III og henlå derefter i mange år i en forsømt tilstand, præget af krigens skader og efterkrigstidens fattigdom. Først i slutningen af 1550'erne gjorde Christian III. til- løb til at interessere sig for det gamle slots tilstand. Hans konsulent i fæstningsspørgsmål var sachseren Hans von Dieskau, der fra 1541 havde befæstet Leipzig. I "År- bøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie" 1930 har kunst- historikeren Francis Beckett i "Hans von Dieskau og Dan- mark" meddelt det meste, der vides om denne mands virke i vort land og dermed om baggrunden for tegningerne af Kro- gen Slot. 3)

Heraf fremgår, at Dieskau i sommeren 1558 var på Sjæl- land som gæst hos statholderen på Københavns Slot, Mogens Henriksen Gyldenstjerne. Han gav denne gode råd om Køben- havns befæstning og vandforsyning. Sammen var de derefter i Helsingør og besøgte Krogen. Dieskau var begejstret for slot- tets strategiske beliggenhed og udtalte, at det egnede sig udmærket til opbevaring af proviant, og at man kunne bygge "smukke værelser" op ad murene. Til styrkelse af forsvaret tilrådede han, at der byggedes to bastioner, en ved sydvest- hjørnet imod byen og en i nordøsthjørnet imod Øresund, fra disse kunne så alle slottets sider bestryges med artilleri. Desuden foreslog Dieskau, at der udhuggedes kanonporte i den østre mur, for at man derfra kunne beherske skibsfarten på Øresund.

Denne sidste del af planen begyndte man at iværksætte allerede i løbet af efteråret 1558. Kongens reaktion til resten af planen var ellers forbeholden. I et brev af 26. juli 1558 til Gyldenstjerne udtalte han, at de foreslåede bastioner nok kunne opføres "ved lejlighed", for at "dette hus måtte blive færdiggjort og ikke være så øde, som det hidtil har været." 4)

Men under et besøg på Koldinghus i december 1558, kort før kongens død, blev Gyldenstjerne opfordret til at besig- tige "det mønster efter Krogen", som fandtes på Københavns Slot. 5) Fornylesplanerne skulle nu åbenbart tages op, for 21. december skrev Gyldenstjerne til Dieskau i Sachsen og spurgte ham om, hvorledes den "runddel" imod Helsingør skulle være, der tidligere havde været tale om.

Mogens Gyldenstjernes brev er ikke bevaret, men hans spørgsmål er refereret i Dieskaus svar af 14. august 1559, det brev, hvortil de tre tegninger af Krogen efter alt at dømme må have været bilag. Desværre er brevet meget medtaget af huller i papiret, der også i betydelig grad har skadet teksten, så visse dele heraf vanskeligt eller slet ikke kan forstås. Den relevante del af indholdet gengives her på dansk med støtte i M. Marquards udgave af Mogens Gyldenstjernes breve. 6)

Gyldenstjernes spørgsmål om, hvorledes "runddelen", dvs. bastionen skulle være, besvarede Dieskau med, at skønt han ellers havde ladet sagen ligge, ville han dog meddele sine tanker herom. Herefter er der et hul i teksten, men fortsættelsen lyder (i oversættelse) omtrent således: "... der er på det halve (ark) afsat tre halve kryds, svarende til dem på tegningen (dem abris = grundplanen), og når I anbringer det halve (ark) på krydsene, så har I højden (af bastionen) og glaciset, således som det forekommer mig bedst efter min ringe forstand." 7)

Denne lidt vanskeligt tilgængelige, tildels brudte tekst, bliver forståelig, når man ser på de bevarede tegninger, for på disse forekommer netop de nævnte "halve kryds" med den funktion at vise, hvorledes tegningerne indbyrdes hører sammen. På tegning 1., grundplanen af hele "Krogen", lægger man først tegning 2., grundplanen til den projekterede bastion. Den har et vinkelret klipet indhak, der passer til sydvesthjørnet af slottet, men dens placering præciseres yderligere af nogle sigtelinier, der er tegnet fra kanonstillinger på slottets henholdsvis syd- og vestmur ind over bastionstegningen således, at de flugter med den planlagte bastions ydermure. Når de to første tegninger således er fixerede i forhold til hinanden, kan man tage tegning 3. snittet af bastionen og anbringe den på plads på de to andre netop ved hjælp af de i brevet omtalte tre kryds. Disses nederste halvdele, i form af vinkler, findes nemlig på tegningerne 1 og 2., mens deres øverste halvdele er afsat ved den nederste rand af tegning 3.

Man kan naturligvis lægge tegningerne fladt ovenpå hinanden i denne placering. Men meningen er utvivlsomt, at man skal rejse den tredje tegning op, mens dens nederste rand bliver stående på linien med de tre krydser og

således opnå en egentlig rumlig virkning. Det er sikkert dette, Dieskau har haft i tankerne, når der i brevet står, at man ved hjælp af tegningerne skulle vise bastionens "højde". På den måde udgør de tre tegninger skelettet til en model af slottet og den projekterede bastion, svarende til det "mønster" af Krogen på Københavns Slot, Gyldenstjerne skulle bese, og hvorudfra han rettede sin forespørgsel om bastionens rette udseende til Dieskau. Det svarede ganske til Renæssancens glæde over at kunne skabe den rette rumlige virkning, at de tre tegninger på den måde faktisk udgør en primitiv "papirmodel" i tre dimensioner.

Ikke blot var der altså en ældre model af Krogen på Københavns Slot, som Dieskau sikkert også selv må have set, da han var der sammen med Gyldenstjerne i sommeren 1558. Men da han i december 1559 vendte tilbage til Danmark bestod hans fortsatte arbejde for Krogen Slot i, at han udarbejdede en ny "skabelon" om, hvorledes hele slottet kunne ombygges. Denne model er tabt, men den kendes fra den medfølgende beskrivelse, der tilmed er så livagtig, at Fr. Weilbach fejlagtigt troede, at der faktisk svarende hertil foregik en ombygning af det gamle Krogen Slot i årene 1559-60, inden byggeriet på det nuværende Kronborg satte ind i 1574. 8)

Francis Beckett påviste i 1930, at Weilbach tog fejl m.h.t. sin forestilling om, at Krogen Slot virkelig ombyggedes efter Dieskaus forslag. Men at han fremstillede en model af, hvorledes denne ombygning kunne udføres, er sikkert. Den 4. marts 1560 fik nemlig en Werner Maler fra Husum udbetalt 12 daler "for Krogens skabelon han formalede." Han havde arbejdet derpå i 8 uger for 1 ort i dagløn, eftersom Hans von Dieskau havde tilsagt ham." 9) 1. juni samme år fik også bygmester Frederik Klingenberg 50 daler af rentemesteren bl.a. for det arbejde og "skabelon", han gjorde på Krogen". 10)

Når Hans von Dieskau altså ved sin tilbagekomst til Danmark i vinteren 1559-60 lagde vægt på at nedlægge sine ideer om det fremtidige Krogen Slots udseende og indretning i en model, der sikkert har været udført i træ og som blev malet, for at være så naturtro som muligt, er det naturligt at tolke også hans første tegninger som ovenfor nævnt, altså som et udkast i papir til en rumlig tredimensional model. På denne måde understreges deres betydning

i vor arkitekturhistorie så meget mere, som både den ældre træmodel, som Gyldenstjerne "beså" i 1558 og den nye model, Hans von Dieskau fik hjælp til at udføre under sit andet ophold i Danmark, 1559-60, er gået tabt.

Den hidtige forskning har heftet sig ved, at de tre tegninger ikke er ganske nøjagtige, idet deres mål ikke svarer helt til de rester af Krogens oprindelige bygninger, som senere undersøgelser af det nuværende Kronborg har kunnet fastslå. Deraf har man draget den konklusion, at Dieskau blot har "gjort dem efter hukommelsen i Sachsen". 11)

Hertil er dog at bemærke, at de nævnte unøjagtigheder ikke er større, end at de må anses for naturlige for tegninger, der ikke havde karakter af andet end skitser. Det påfaldende er snarere, at de dog er så nøjagtige, som de vitterligt er. Ikke blot angiver de det gamle slots mål og de bygninger, der fandtes, på de rigtige steder, men de viser også korrekt adskillige detaljer, såsom at ydermurene er tykkere i syd og vest end mod nord og øst, hvilket passer med de reelle forhold den dag i dag. Dette kan dårligt forklares på anden måde, end at Dieskau enten allerede har tegnet i hvert fald grundplanen (tegning nr. 1), allerede da han i sommeren 1558 var på sit korte besøg på Krogen. Eller i hvert fald må han ved den lejlighed have udført visse opmålinger og gjort optegnelser, som han har haft med hjem til Sachsen, og på grundlag af hvilke han så har kunnet besvare Mogens Gyldenstjernes spørgsmål ved at udføre dette tegningssæt med grundplan og skitse over den planlagte bastion, som vi har bevaret.

I hvert fald har Hans von Dieskaus tegninger af det gamle Krogen ved fornyet undersøgelse vist sig at indeholde nogle aspekter og at placere sig i en tegningshistorisk sammenhæng, som man ikke hidtil synes at have været opmærksom på.

Jørgen Nybo Rasmussen

Noter

- 1) Rigsarkivet. 1. afd. Kort- og tegningssamling. Privatarkiver, Mogens Gyldenstjerne, U nr. 1,2 og 3.
- 2) F.R.Friis "Samlinger til dansk Bygnings- og Kunsthistorie", Kbhv. 1872-78, side 178. - Fr. Weilbach: "Kronborg" i Laurits Pedersen; "Helsingør i Sundtoldstiden" I, Kbhv. 1926, side 251 ff. Francis Beckett: "Hans von Dieskau og Danmark" i Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, III Rk., 20 Bind, Kbhv. 1930, side 65-82.
- 3) Se note 2.
- 4) Om brevet og udgaverne heraf se E. Marquard: "Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre", I, Kbhv. 1929, side 442-444, Iøvrigt Francis Beckett 1930, jfr. note 1.
- 5) Marquard: "Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne", side 509-10.
- 6) Rigsarkivet, Privatarkivet No. 5504, Mogens Henriksen Gyldenstjerne B. Breve fra private, Hans von Dieskau 1559. Udg. Marquard, side 631-633.
- 7) "Verdachunge" må oversættes ved "glacis".
- 8) Se note 2, samt yderligere Fr. Weilbach: "Det gamle Krogen Slot" i Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie III. Rk. 16. bind, 1926, side 43-76.
- 9) Francis Beckett i den i note 2 nævnte artikel, side 76-77, Rentemesterregnskab 1559-1560, fol. 245.
- 10) Samme efter Rigsarkivet, Rentemesterregnskab 1559-1560, fol. 322.
- 11) Samme side 75, note 1.

Vandmærkerne i Hans von Diskaus tegninger af Krogen Slot.

Tegnet og registreret af stud.mag. Karin Waaben.

Vandmærkerne fig. 1-3 findes i tegningerne til Krogen Slot, således at fig. 1 sidder i et helark med hoved- og bimærke i hver sin halvdel, fig. 2 er hovedmærket i ét halvark og fig. 3 er tegnet som bimærke i et andet halvark. I Briquet findes et lignende vandmærke med samme bimærke. Det er rubriceret i gruppen "Armoiries. Tete" og har nummeret 2205. Briquets papir er dateret 1559 i Sassenberg og findes i Münster Stadtarchiv. Vandmærket, i en lidt mindre udgave og uden bimærke, er brugt i Schweinfurt 1557. Det er vanskeligt at afgøre, om vandmærket skal forestille hovedet af en fugl, og hvorledes bimærket skal fortolkes. Bimærket er formodentlig mærke for en papirmager eller mølle. Hovedet med arme, vinger eller krave (?) holder forneden et lille posthorn. Hos Briquet findes flere mærker med samme tegning af et hovede, men indrammet i et våbenskjold, og ingen af disse mærker har posthornet, og de er ikke ledsaget af samme bimærke. Bimærket findes også i Briquet nr. 1329^{*)} blot i en lidt større udgave. Her er hovedmærket et andet, nemlig et baselkors. Dette papir er dateret Köln 1567.

For at søge bekræftelse på at tegningerne af Krogen Slot kan være tegnet på papir, som blev brugt i Sachsen omkring 1558-59, har jeg gennemført nogle pakker med indberetninger og breve fra Sachsen til den danske konge og andre i Danmark på denne tid (TKUA Sachsen, nr. 4-5, 9-10, 21 og 30). Der fandtes ingen vandmærker magen til tegningernes hovedmærke, men bimærket med baselkorset som hovedmærke findes i bilag til skrivelser fra kurfyrst August til Christian 3. af Danmark-Norge 1557. Ved en gennemgang af papir brugt i Danmark i årene omkring 1558 er der heller ikke fundet papir svarende til tegningerne af Krogen slot. Det er derfor på grund af vandmærkets lighed med andet tysk papir (jf. Briquet) mest sandsynligt, at tegningerne er udført i Sachsen.

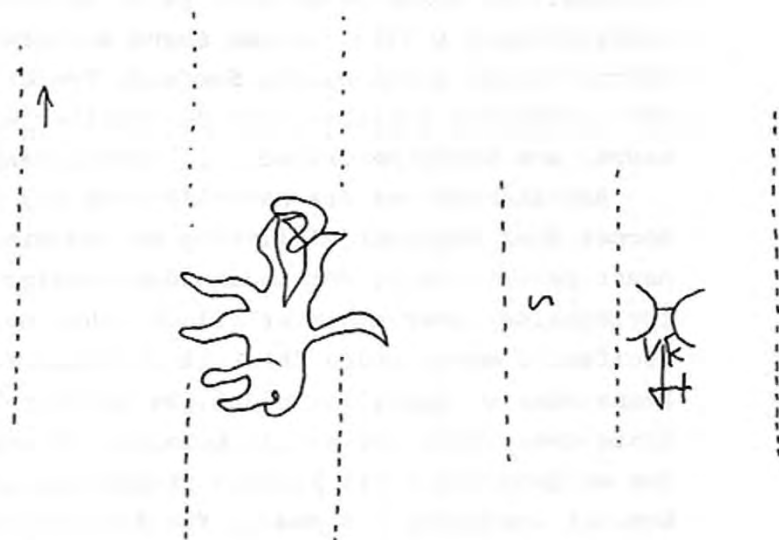
Måske kan læsere med kendskab til tysk papirhistorie, specielt nuværende DDR, bringe mere nyt om dette emne.

Som sidste tegning gengives i fig. 4 vandmærket i Hans von Diskaus brev til den danske rigsråd Mogens Gyldenstjerne dat. i Lochau i Sachsen den 14. august 1559. Vandmærket er
*) C.M. Briquet, Les Filigranes, Amsterdam 1968

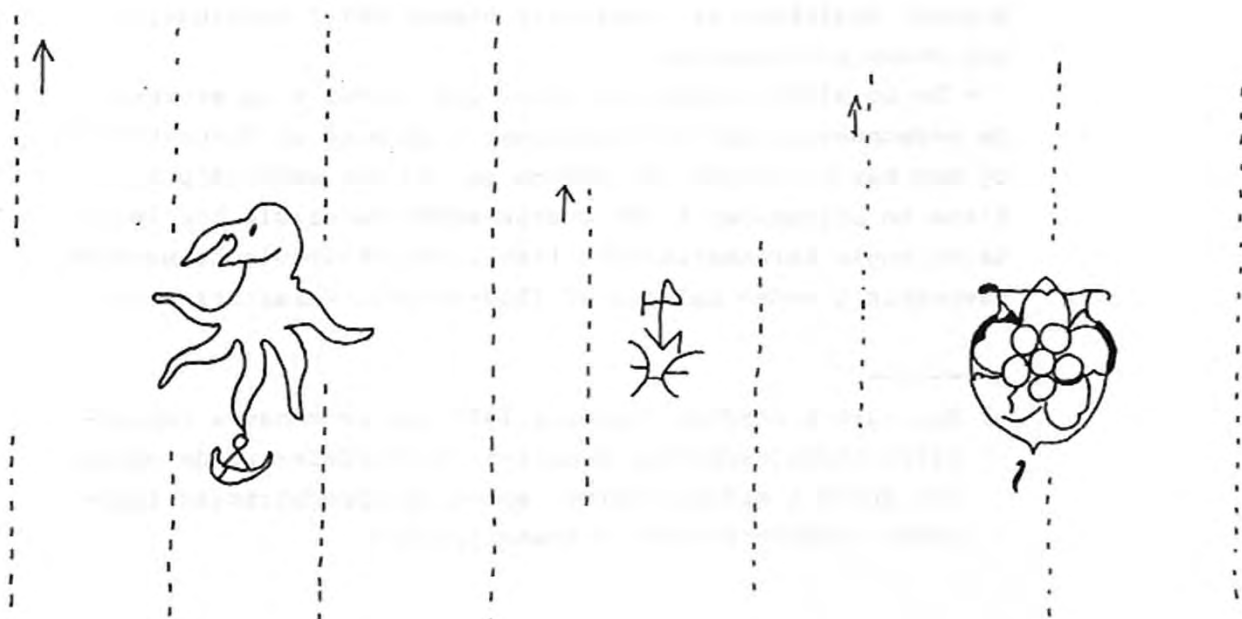
overensstemmende med Briquet nr. 6434, dat. Dresden 1547, og med dateringer op til 1582.

Alle vandmærker er tegnet over lysbord med viresiden af papiret ned mod glaspladen. Pilens retning angiver arkets placering, når hovedmærket sidder i venstre halvdel af helarket.

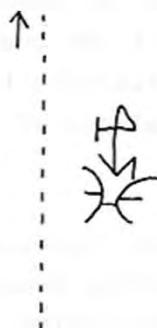
Tegninger og opmålinger indgår i Rigsarkivets vandmærke-registrering.

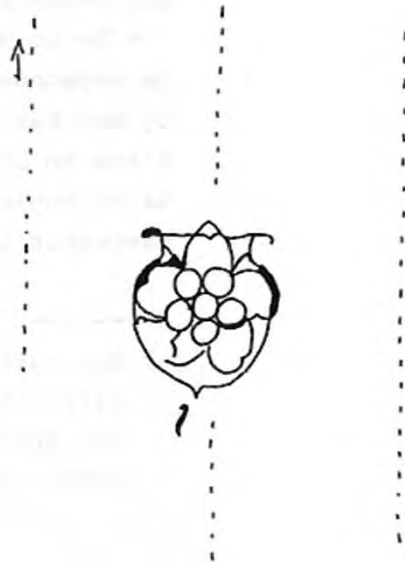
1.

2.

3.

4.

Vandmærkerne i to østslesvigske afgiftslistes
fra 1580 og c. 1583

Birgit Christensen *)

Formålet er her at forelægge og, så vidt det er muligt, at identificere vandmærkerne i to små regnskabshæfter fra henholdsvis Åbenrå amt 1580 og Haderslev amt c. 1583.

Regnskabshæftet fra Åbenrå amt er et kornregister i Åbenrå amtsregnskab (herefter benævnt *Kornregistret*). Det er omtalt af Johan Hvidtfeldt på s. 15 i Varnæs sogn indtil udskiftningen i 1710. Varnæs Sogns Historie. Udgivet af Bovrup-Varnæs sogns Danske Samfund, Tønder 1944, s. 9-29. Det indeholder registre over de afgifter af rug, byg og havre, som bønderne erlagde til hertug Hans den yngre.

Regnskabshæftet fra Haderslev amt har påskriften "Wills-torper Huer Register" 'Vilstrup Hø Register' (herefter benævnt *Høregistret*). Det indeholder imidlertid ikke alene fortegnelser over afgifter erlagt i hø, der er også tale om afgifter i mange andre forskellige naturalier og i penge. Regnskabet er opstillet sådan, at der for hver person er en liste over, hvad der skulle betales. På arkivomslaget findes en henvisning til Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark, fra Reformationen til Nutiden. I Uddrag udgivne af Rigsarkivet. I-V. København 1892-1955, s. 269f. 1583 11/9 Antonius Rantzov overdrager gårde til kongen. Registret er rimeligvis blevet til i forbindelse med denne overdragelse.

- De to afgiftslistes er brugt som kilder i en artikel om personnavne, der vil fremkomme i et bind af Navnestudier, og som har til formål at undersøge, om der ved hjælp af disse to stikprøver i der overleverede materiale kan iagttages nogle karakteristiske træk i de østslesvigske bønders navneskik i anden halvdel af 1500-tallet. Karakteristisk

 *) Mag. art i nordisk filologi 1982 ved Københavns Universitet. Arbejdsområde: Nedertysk indflydelse på de nordiske sprog i middelalderen, sprog og sproghistorie (herunder navneforskning) i Sønderjylland.

viste det sig for det første at være, at navnet *Hans*, som kommer af Johannes, er langt det populæreste mandnavn i såvel Haderslev amt som Åbenrå amt. For det andet er det iøjnefaldende, at navnet *Asmus*, som er nedertysk og kommer af Erasmus, kun findes i Kornregistret, hvor det til gengæld er et af de hyppigst forekommende mandnavne. Det ser ud til, at navnet temmelig pludseligt er blevet populært på Åbenråegnen, og det antages at hænge sammen med St. Erasmuses helgenkult og opsætningen i 1520 af en altertavle i Løjt kirke, hvorpå Erasmus indtager en fremtrædende plads. Man kunne valfarte til en altertavle, og det har folk fra nabosognene formentlig gjort. At navnet fik den nedertyske form *Asmus* - og ikke den genuint danske form *Rasmus*, som forekommer en enkelt gang i Høregistret fra Haderslev amt - skyldes formodentlig, at Løjt var det nordligste sogn i det slesvigske domkapitels embedsområde, og i dette område benyttede præsterne ofte nedertysk, også i deres omgang med egnens beboere. Hvad der er årsagen til, at navnet *Hans* var så populært, vides ikke, men Johannes Døberen indtager en lige så fremtrædende plads på altertavlen i Løjt som St. Erasmus, så med hensyn til egnen omkring Løjt i 1500-tallet vil det være nærliggende at tænke sig, at årsagen har været Johannes Døberens popularitet. -

Vandmærkerne (fig. 1-6) er tegnet over lysbord; der er ikke gjort noget forsøg på at bestemme, på hvilken måde papiret har ligget i formen. Vandmærkerne sidder i regnskabs hæftets fals og er derfor vanskelige at tegne.

Vandmærket i Kornregistrets omslag er utydeligt (fig. 1) og har ikke kunnet genfindes nogen steder, men de øvrige vandmærker kan genkendes i C. M. Briquet, *Les Filigranes, Dictionnaire Historique des Marques du Papier dès leur Apparition vers 1282 jusqu'en 1600*. A facsimile of the 1907 edition with supplementary material contributed by a number of scholars. Edited by Allan Stevenson. I-IV. Amsterdam 1968.

Kornregistret består af 27 upaginerede blade plus omslag af en lidt kraftigere papirkvalitet. Omslaget er ikke nødvendigvis samtidigt, da det har en påskrift på højtysk med en anden skriverhånd end selve registret. Hæftet er beskåret foroven. Det ser ud til, at der til Kornregistret er brugt papir af forskellig oprindelse, importeret fra Tyskland og Schweiz. Den ene af de store ørne, der findes i Kornregistret, har et

såkaldt baselkors på kroppen (fig. 2); den findes i blad nr. 23-24. Ørnen ligner Briquet nr. 1360-1368, ganske særligt nr. 1367, som er fundet på papir fra 1576 i Basel. Den anden store ørn (fig. 3) findes i blad 1-16, 18-26 og 20-21. Den er meget nær identisk med Briquet nr. 180, fundet på papir dateret og lokaliseret til Hunteburg 1585. Det lille vandmærke forestillende fuglehovede i skjold, hvoraf der er to varianter i Kornregistret (fig. 4 og 5), findes på blad 3-12, 5-10 og 7-8. Det ligner slående Briquet nr. 2221, dateret til 1580, ifølge Briquet fra papirfabrikken i Freiburg in Breisgau.

Høregistret består af 52 upaginerede blade. Hæftet består af halvark, der er syet sammen til et hæfte i kvartformat (c. 15,5 x 21,5 cm). Der er kun brugt én slags papir i registret. Vandmærket, en lille dobbeltørn i skjold med bogstaverne NP (fig. 6), findes i blad 2-15 (en halvdel i hver), 2-14, 4-9, 5-6, 16-31, 17-30, 20-27, 21-26, 32-47, 35-44, 37-42, 38-41, 49-50. De øvrige blade er uden ørn. Den lille dobbeltørn ligner Briquet nr. 329 fra 1570 eller 339 fra 1585.

Der er flere registre i samme regnskabsrækker, flere af dem med ørne som vandmærker, også i andre udformninger end i de to undersøgte regnskabshæfter.

fig. 1

fig. 2

fig. 3

fig. 4

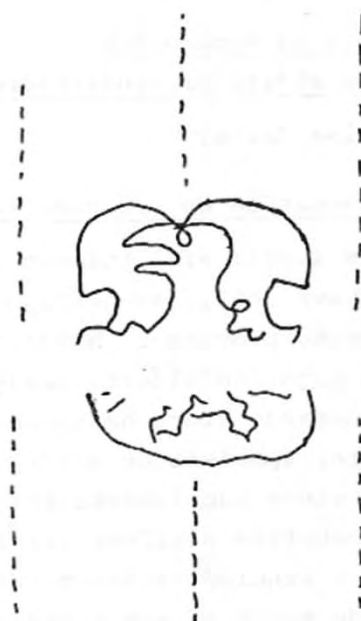

fig. 5

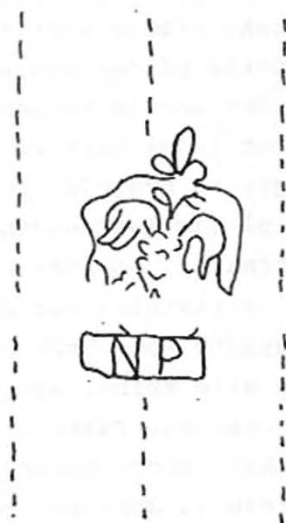

fig. 6

Tegninger ved forfatteren

Papir og vandmærker
i de ældste Øresundstoldregnskaber

Thelma Jexlev

Skånemarked og Øresundstrafik

Lige indtil afslutningen af svenskekrigene med freden i København 1660, der betød en endelig afståelse af de østensundske provinser, havde Danmark eneherredømmet over Øresund. Fra højmiddelalderen havde det omfattende sildefiskeri med de tilhørende store høstmarkeder trukket folk til fra nær og fjern, specielt de nordtyske byer. De danske konger så gerne den store udenlandske tilstrømning, når blot gæsterne betalte de behørigte afgifter til kongen.

I senmiddelalderen svigtede sildene, og Skånemarkedet mistede noget af sin betydning, selv om det i høj grad også var et marked for andre handelsvarer, men trafikken gennem Øresund svigtede ikke, tværtimod. Sundet var og forblev den bedste forbindelsesvej mellem Nordsøen og Østersøen. Med det øgede handelssamkvem mellem på den ene side Balticum og de preussiske stæder over for de hollandsk-flanderske byer og englænderne på den anden side voksede betydningen af at beherske den smalle indgang til Øresund ved Helsingør-Helsingborg. Det indså Erik af Pommern, da han grundlagde staden Helsingør og byggede Krogen slot, det senere Kronborg. Med *Krogen* på Sjællandssiden og *Kärnan* på Skånesiden var der skabt en magtfaktor, som det var svært at komme udenom.

Til erstatning for de svigtende indtægter fra Skånemarkedet begyndte kong Erik engang i 1420'erne at opkræve en skibstold af alle skibe, som passerede Helsingør i øst- eller vestgående retning. Taksten var en *nobel* (en engelsk mønt) af hvert skib. Trods Hanseaters og andres vrede lykkedes det at gennemføre toldopkrævningen - omend med indrømmelse af visse privilegier.

I 1567 blev tolden ændret fra at være en *skibstold* til at være en *lastetold* med forskellige satser afhængig af ladingens art. Det lykkedes at opretholde tolden, efter at Sverige havde erobret Skånelandene, og først i midten af forrige århundrede blev den internationale murren så højlydt, at Danmark ved en traktat 1857 måtte give afkald på en indbringende afgift mod en vis affindelsessum én gang for alle.

Øresundstoldregnskaberne

Både før 1660 og under hele enevælden anså man provenuet af Øresundstolden som kongens egen indtægt adskilt fra statsfinanserne. Kongens tolder i Helsingør blev en vigtig embedsmand med et stort ansvar. Han skulle føre omhyggelige og detaljerede regnskaber både over de skibe, som skulle betale, og dem, der var fritaget for told. Derfor er de bevarede *Øresundstoldregnskaber*, som findes i en ubrudt række gennem 300 år fra 1557 til 1857, en meget vigtig kilde til den internationale handels og søfarts historie.¹

Det er imidlertid de spredte rester, vi har bevaret fra tiden forud for 1550, der er emnet for den følgende papirundersøgelse. Så længe tolden var en skibstold, har der næppe eksisteret ret mange bilag, men det er i det hele taget småt med bevarede bilag, og de tidligste er fra slutningen af det 16. årh. Det, vi har bevaret før 1555 er en række løse regnskabshæfter. Det ældste er fra 1497, men derpå er der et stort spring til det næste i 1528, så følger regnskaber fra hvert af årene 1536-47 og begyndelsen af 1548, da der blev rejst sag mod den daværende tolder. Anklager for toldsvig over for kongen er netop baggrunden for, at vi har disse regnskaber bevaret. Anklagerne drejede sig bl.a. om omregningsfaktoren mellem (rose)noblen og gylden og andre gængse møntsorter, der efterhånden trådte i stedet for noblerne. Om de ældste regnskabers indhold og fortolkning samt retssagernes forløb kan man læse i tre artikler i *toldtidsskriftet* *visc.*²

Papirundersøgelsen

Det undersøgte materiale består som nævnt ovenfor af to enkeltstående årsregnskaber 1497 og 1528, 12 fortløbende årsregnskaber 1536-47 samt begyndelsen til det trettende og endelig af to ekstrakter 1536-47 og 1541-46, hvoraf i alt fald den sidste synes at være af kancelliproveniensen.

Fra en for Danmark relativ tidlig periode har vi her et ensartet materiale med stort set fælles proveniens. Papirkvaliteter og -formater er også ret ensartede, og den fælles proveniens giver sig udslag i, at regnskabshæfterne uanset tykkelse er dannet på samme måde på en enkelt undtagelse nær. I stedet for den fra pergamenthåndskrifter og senmiddelalderlige boghåndskrifter på papir kendte metode med relativt få blade i hvert læg har man i Øresundstoldregnskaberne lagt

de enkelt foldede papirark uden om hinanden i det antal, man havde behov for. Dette sammen med den ensartede skrift og de meget få tekstrettelser er vidnesbyrd om, at der er tale om renskrifter ved årsafslutningen.

Regnskaberne har fra 9 til 29 dobbeltblade og er normalt sammenhæftede med tynd tråd samt af og til forstærket i midten med pergamentstrimler, derimod er de alle uden nogen form for indbinding.

Undtagelsen er 1537-regnskabet, der med kraftig snor er hæftet ind i et omslag af brunt skind. Her findes også en opdeling i læg, hvoraf de tre første hver har 5 dobbeltblade, mens det fjerde har 6, af hvilke de to inderste er af en anden papirtype - den samme, som er gennemgående i 1538-regnskabet.

I 1540 er der foran i hæftet indlagt to sammenhæftede, beskårne helark af afvigende type.

Både i 1542- og 1544-regnskabet er der bortskåret et halvark - måske under renskriften, det er umiddelbart før et nyt afsnit. I 1541 er der mod slutningen bortskåret to blade (oprindelig side 83-86) formentlig uden tekst, idet de nuværende s. 82-88 er blanke. Alle andre steder er papiret udnyttet fuldt ud.

Den første af ekstrakterne har papir til fælles med 1544-regnskabet og kan derfor antages at være udarbejdet lokalt, mens den anden snarest stammer fra retssagen i København.

I de 8 Næsbyhovedregnskaber 1502-11, som blev omtalt i NPH-Nytt nr. 1/1985, var papirkvaliteterne uensartede, men den dominerende vandmærketype var gotisk P med eller uden firpas. Der kunne være afgjort forskel inden for det enkelte regnskab. To andre typer forekom: en hånd i 1505 (gennemgående) og en kande i 1510, hvor også P fandtes.

Der er således intet usædvanligt i, at en række efter hinanden følgende regnskaber har benyttet forskellige slags papir. Begge de to regnskabsrækker bekræfter, hvad vi flere steder kan læse i lens- og rentemesterregnskaber, at papir blev indkøbt i ret små mængder ad gangen.

Hvad vandmærketyper angår, viser Øresundstoldregnskaberne en langt større bredde end Næsbyhovedregnskaberne. I den følgende gennemgang af vandmærkerne er der sket ensammenligning med de af *Ebba Waaben* publicerede vandmærker i breve fra Gustav Vasa til Christian 3. (NPH-Nytt 1984 s. 89-98). Desuden

har jeg foretaget en kursorisk gennemgang af en del kancellimateriale - fortrinsvis fra Christian 3.s tid.

Vandmærkeundersøgelsen

I stedet for at gå rent kronologisk frem har jeg valgt at samle eksemplerne på de enkelte typer omkring den ældste forekomst.

Men først nogle bemærkninger om sammenligningsmaterialet. De svenske kongebreve er alle officielle skrivelser med et vist ensartet præg, men udstedt forskellige steder og over en lang periode, så det er naturligt, at et stort antal vandmærketyper er repræsenteret.

I artiklen om Gustav Vasas breve til Christian 3. er der ikke angivet noget tal på brevene, men det må være betydeligt, da de er jævnt spredt over næsten 25 år, og fra det sidste halvandet år af Gustav Vasas levetid kendes der 15 breve til Frederik 2. (NPH-Nytt 1985 s. 33).

For nærværende undersøgelse har egentlig kun brevene til Christian 3. interesse, men vandmærkerne i Ebba Waabens to følgende artikler er dog ganske kort sammenlignet med det materiale frem til o. 1550, som jeg har benyttet fra Danske Kancelli.

De 45 afbildede vandmærker i Gustav Vasa-breve (NPH-Nytt 1984 s. 91-98) viser 13 forskellige typer plus to ubestemmelige mærker. De altdominerende typer er *hænder* og *kander*, som er repræsenteret med henholdsvis 12 og 10 varianter, hvilket stemmer pænt overens med mit danske materiale. I de svenske kongebreve 1559-63 (NPH-Nytt 1985 s. 36-39) er der af 19 vandmærker fordelt på 12 typer kun to hænder og 5 kander. I Johan 3.s breve 1568-86 (dette nr. af NPH-Nytt) forsvinder begge disse typer helt. Der er 3 hænder 1569-70 og én kande i 1573, men ingen senere. Det kunne være fristende at følge undersøgelsen op med en gennemgang af Frederik 3.s breve - originaler og koncepter - for at se, om en tilsvarende udvikling kan konstateres.

Materialet fra Danske Kancelli omfatter både kopibøger og løse dokumenter. For 1530'erne og 1540'erne har det været let at inddrage egnet stof, mens det har knebet med at finde passende baggrundsmateriale til de to ældste Øresundstoldregnskaber fra 1497 og 1528.

Trods det begrænsede antal synes kopibøgerne at vise, at det snarere er norm end undtagelse, at der indgår forskellige

slags papir i en kopibog. De gennemgaaede pakker og bind er følgende:

1. *DK B4 Tegningsbog*. Samtidig kopibog med enkelte dokumenter fra 1471 og 1481, men dækker ellers perioden 1486-1512. Håndskriftet består af ca. 150 blade (dvs. 75 ark) i "brækket" folio og er indhæftet i et omslag af pergament. Der forekommer mindst 9 forskellige vandmærker. Gotisk P med kløvet fod og firpas findes i begyndelsen og flere steder længere fremme. Oksehoved forekommer i 3 varianter, den første blad 74-44, den anden bl.a. på f. 78 og den sidste f. 88 og 90. Blad 45ff. findes hånd med firpas og manchete, en parallel til Gustav Vasa fig. 8 og 9 fra 1537, men her 40 år tidligere. Blad 61-62 træffer vi kronet skjold med 3 liljer stillet 2:1 og under skjoldet bogstavet p (j.f. fig. 9). Blad 101 forekommer et dyr, der nærmest ligner en hest, med skriftbånd over hovedet, 114 og 119 en stangende enhjørning og f. 135ff. en kronet orm.
2. *B 10 Frederik 1.s danske registre 1524-32*. Samtidig, ført af vekslende hænder. Ca. 350 blade i nyere arkivbind, der slører den oprindelige lægdeling, som formentlig har modsvaret tekstens topografiske og saglige opdeling. Der er mindst 6 vandmærketyper med adskillige varianter og flere forskellige vandmærker inden for hvert enkelt hovedafsnit. De hyppigst forekommende er kander, hænder, P og oksehoved. I det første hovedafsnit "Skånske registre" findes i årene 1528-32 (f. 31-66) et F i kronet skjold og herunder de svarende til Briquet 8157 (1524). I samme afsnit ses f. 68-81 et kronet L mellem to liljer indsat i kronet skjold, herunder bogstavet P (j.f. fig. 5). To steder i håndskriftet forekommer den senere så almindelige borg eller port med to tårne i en variant, som Briquet først kender fra midten af 1500-tallet. Mærket modsvare de to Johan 3.-eksempler 1573 og 1577. Da de kun er set på f. 167 og 333, som begge er blanke, og 333 synes at høre sammen med den ligeledes blanke f. 334, mens det med 167 sammenhørende halvark ikke kan identificeres på grund af en ældre konservering, må det antages, at disse blade er senere tilføjelser.
3. *B 12 Frederik 1.s danske registre 1523-33* (afskrift ca. 1533). Ca. 550 blade i nyere bind. Her synes en hånd med stjerneblomst at være gennemgående, evt. forekommer et andet mærke dog sporadisk.

4. *B 14 Ekstrakter m.v. (original)*. Dette læg med *Tegnelser* feb.-marts 1535 består af 15 let beskårne helark, alle med lille rund blomst med krone, et mærke, som er truffet flere steder i Danske Kancelli, men ikke i det svenske materiale, jf. dog fig. 9 (1561), hvor blomsten er en lilje. Briquet har flere varianter.
5. *B 15 og B 16 Ekstrakter og kopier af åbne breve*. B 15 er et fragment af en original registrant maj 1536, bestående af to halvark foldet til kvart, mens B 16 er et tyndt bind, som indeholder årene 1539-40. Begge har tiara-vandmærker, tilsvarende findes i Gustav Vasa-breve 1542-43 (fig. 16 og 30).
6. *B 29 Tegnelser over alle Lande I*. Original kopibog (eller snarere konceptbog) med 309 blade i slidt skindbind fra 16. årh. Vekslende hænder har indført breve fra årene 1535-38. Der forekommer mindst 6 forskellige vandmærker. Først et svajet skjold med et bogstav, vistnok h, derpå den kronede blomst som i B 14, gotisk P med firpas, stor hånd med stjerne, svane med kors og oksehoved med kors.
7. *B 30*. Tilsvarende for 1537-39, 1541-45. 300 blade i nyt bind. Mindst to vandmærketyper: hånd med firpas og bomærke i skjold (som fig. 13, dog andre bogstaver under skjoldet).
8. *B 31a Tegnelser over alle Lande II* 1545-48. 313 blade i originalt bind med ny ryg. Mindst 3 forskellige vandmærker, men langt det hyppigste er rigsæble med kors (fig. 21).
9. *B 5 Koncepter* [1460-1513]. Kun to stykker er undersøgt, et udateret [1498-1503] viser en hånd med manchete og 1512, som er et helark med samme slags oksehoved som fig. 16, dog uden næsebor.
10. *B 20 Koncepter til åbne breve 1523-58*. Pakken består af løse koncepter, som ikke er ordnet kronologisk, men gruppevis. Naturligt nok forekommer der mange vandmærketyper, både de velkendte som hænder, kander, P og et enkelt oksehoved, og en række ikke tidligere påtrufne: 1553 svajet skjold med fugl - 1553? skib svarende til Erik 14.s brev 1561 (fig. 6) - 1542 skjold med bomærke (fig. 13) - 1525 1/3 og 1542 skjold med 3 liljer på rad og skråbjælker (fig. 11) - 1549 kronet ørn (flakt?), som først træffes i de svenske kongebreve en generation senere.

11. *B 47 Originale kongebreve 1481-1571.* I brevene fra Christian 1., Hans og Frederik 1. forekommer især oksehoved, hånd og en "fed" orm. - 1529, 4. aug., Kbh. forlener Frederik 1. sin fodermarsk Niels Ibsen med Næsbyhoved len. Dette brev, som er en såkaldt "udskåren skrift" (chirogram), dvs. skrevet i to eksemplarer på samme ark klippet fra hinanden i takker, har vandmærke af samme type som fig. 4 (afbildet som fig. 6). - 1533, 12. jan., udstedt på Gottorp viser et skjold med 3 liljer stillet 2:1 (fig. 9). Denne vandmærketype findes i adskillige dokumenter fra Christian 3.s tid. - 1535, 21. dec. Gottorp er en større variant med dobbelt skjoldrand og med ubestemmelige trådbogstaver under skjoldet (fig. 10). - Til samme gruppe hører to beskadigede missiver, dateret Glimminge 6. og Bosjökloster 10. juni 1556, til lensmanden på Ålholm Jørgen Rud. Her er bogstavet mellem liljerne nok et vanskabt L (fig. 7), sådan tolkes det af Briquet, der har et tilsvarende mærke fra 1544 (nr. 8297) og nævner eksempler frem til 1556. Bogstavet i 1529 (fig. 6) skal derimod ifølge Briquet tolkes som et R, jf. Briquet 8992 (så tidligt som 1497-98, men varianter heraf nævnes frem til 1534, bd. II s. 480). Vores vandmærke er altså spejlvendt, således at trådfiguren under skjoldet er et c. - Kronede bogstaver mellem liljer er ikke påtruffet i de svenske kongebreve, mens skjold med liljer findes (Gustav Vasa 1542 (fig. 19, jf. fig 9 her) og 1545 (fig. 33)). - 1547 sept. (to missiver) har 3 liljer på rad over skråbjælker (= fig. 11), og mærket findes også i et par missiver fra juni 1542. - Tiara forekommer flere gange, bl.a. 1529 og 1544. - Endelig forekommer skib med master 19. maj 1557 og et kuglemærke som det svenske 1559 og 1562 (fig. 2 og 12) i nogle missiver 1557-58.

Jeg standsede op med udgangen af 1558, men hele pakken frister til en nøjere gennemgang, hvor man burde inddrage originalbreve fra hele Frederik 2.s periode. Kancellimaterialet, både registranterne og især de løse breve, kan fremvise et langt mere varieret vandmærkemateriale end de behandlede Øresundstoldregnskaber, men den påviste overensstemmelse mellem de to forskellige arkivaliegrupper vil forhåbentlig træde klarere frem i den afsluttende gennemgang af de enkelte typer.

Vandmærketyper

Kande

Af de 45 Gustav Vasa-vandmærker i perioden 1536-53 er 10 af dem forskellige varianter af kander eller vaser, som af Briquet betegnes "pot". Flere af mærkerne har ret nøje overensstemmelse med Øresundstoldregnskaberne, hvilket påpeges i det afsluttende katalog.

I det gennembladede materiale fra Danske Kancelli er kander ikke lige så fremtrædende, de forekommer en del gange i koncepter og originale kongebreve fra 1530'erne samt i registranten 1524-32 (B 10) og Tegnelser II 1545-48 (B 31a).

Kronet skjold med liljer og bogstaver

Et kronet skjold indeholdende liljer og noget mere er den vandmærketype, der har givet anledning til nærværende undersøgelse, idet germanisten Dr. Annemarie Hübner fra Hamburg under sit seneste besøg i Rigsarkivet sidste forår viste mig vandmærket i den tysksprogede, evangeliske kirkeordning udstedt af hertug Christian, den senere Christian 3., i Haderslev 1528.³ Vandmærket var helt fremmed for hende, og hun spurgte, om jeg kendte det. Det viste en ubestemmelig kronet figur mellem to franske liljer indrammet af et kronet skjold med et P under skjoldet (fig. 5). Jeg mindedes ikke at have set noget tilsvarende, men lovede at kigge på vandmærkerne i de toldregnskaber, jeg samme eftermiddag skulle foretage en efterkontrol af i anledning af min artikel i *Vise*. Undersøgelsen gav bonus, ovenikøbet for samme år. Det eneste vandmærke, jeg fandt af tilsvarende type, var det meget tydelige i Øresundstoldregnskabet 1528: et kronet skjold med et x hængende under (fig. 4). Typen forekommer hverken i Gustav Vasa-brevene eller de senere svenske kongebreve, men nogle steder i det gennemgåede danske kancellimateriale (fig. 6-7, jf. fig. 8-10). Da bogstavet i 1556-mærket skal opfattes som et L, må Haderslev-mærket 1528 også indeholde et L (fig. 5b er ret tydelig - når man først ved det), Samme mærke, blot med firpas oven over skjoldkronen, har nummer 8295 hos Briquet (1521-26).

En nærstående type: kronet skjold med 3 liljer findes ikke i Øresundstoldregnskaberne, men både i Danske Kancelli (her fig. 8-10) og i Gustav Vasa-breve 1542 og 1545 (fig. 19 og 33).

I Øresundstoldregnskabet 1544 forekommer en anden variant: 3 liljer på række, herunder en form for skråbjælker og neden under skjoldet bogstaverne IP (fig. 11). I en del af arkene er den tredje lilje gået i stykker, Briquet har også et eksempel på læderede liljer, men i et mærke uden bogstaver under skjoldet (1055 (1548)). Det samme mærke som fig. 11 har Briquet fra 1526-27 (1048), mens et mindre med samme skjold, men bogstaverne IP spejlvendte, er fra 1530 (1050). Samme mærke som fig. 11, men helt spejlvendt (fig. 12) findes i den kortfattede ekstrakt for årene 1536-47, som man derfor kunne forvente skrevet i Helsingør - muligvis udarbejdet, da tolderen blev afkrævet forklaring på sine regnskaber. Imidlertid findes markedet også - både retvendt og spejlvendt - i koncepter 1525 og 1542 (B 20) og i et par originale kongebreve fra 1547 (B 47), så det kan ikke udelukkes, at ekstrakten er blevet til i kancelliet i forbindelse med retssagen.

Bomærke i skjold

I 1536-regnskabet, det første i den sammenhængende række af Øresundstoldregnskaber, er det gennemgående vandmærke et bomærke, der udfylder fladen i et let uregelmæssigt skjold med firpas på stilk ovenover og bogstaverne NI eller IN nedenunder (fig. 13). Et tilsvarende mærke blot med et fuldstændigt navn i skriftbånd forekommer i de to ark, som er indlagt foran i 1545-regnskabet (fig. 14). Begge varianter findes hos Briquet (fig. 13 = 9864 (1531) og fig. 14 = 9868 (1543-49)). Briquet har ialt 12 varianter (9861-72) med dette bomærke, alle fra 1530'erne og 1540'erne. Han skriver i teksten, at 4 forskellige papirmagere samtidigt har anvendt bomærket. Papirtypen forekommer i store dele af Frankrig og Nederlandene, enkelte tyske rhinbyer samt nordtyske byer. Der synes at have været en stor, men kortvarig produktion, som Briquet udelukkende betegner som østfransk.

Briquet anbringer disse og andre bomærkevandmærker i hovedgruppen "Lettres et monogrammes" og de ret få, hvor et bomærke udgør hovedmærket, i en undergruppe "Monogrammes divers". Fig. 14 viser sammen med flertallet af Briquets eksempler, at fig. 13 a og b er spejlvendt, så at bogstaverne skal læses IN. Kun én af Briquets varianter har spejlvendt bomærke, men retvendt navnebånd.

En koncept 14. juli 1542 har samme mærke som fig. 13, men er retvendt. Et enkelt utydeligt vandmærke fra 1540'erne synes

at indeholde et bomærke, men ellers har jeg ikke fundet typen. Gustav Vasa 1545 (fig. 35) synes at være eneste eksempel i de svenske kongebreve, samme mærke findes hos Briquet også fra 1545 (1095), men det er tvivlsomt, om mærket er egentligt bomærke, Briquet rubricerer det under "Armoiries", dvs. at skjoldet skulle være det væsentlige.

Gotisk P

Bogstavet P er en af de hyppigst forekommende vandmærketyper. Briquet har mere end 450 varianter, hvoraf latinsk P fortrinsvis kendes fra 1300-tallet og en del af 1400-tallet, mens det gotiske P vinder frem fra et stykke ind i 1400-årene og ret hurtigt bliver dominerende. Som "bimærke" oven over P er firpas almindeligst, men kors, stjerne, blomst og krone findes også i forskellig form, desuden har Briquet en række eksempler med et lille bomærkeskjold over P'et - denne form har jeg ikke truffet i nordisk materiale.

I de ældste danske breve på papir fra før 1412 var der et enkelt eksempel på latinsk P (NPH-Nytt 1983 fig. 4-5), i Næsbyhovedregnskaberne 1502-11 var det gotiske P altdominerende, af de 17 vandmærketegninger gælder 14 P, som er repræsenteret med 6-7 varianter (NPH-Nytt 1985 s. 8-12).

I Øresundstoldregnskabet 1537 er det hyppigste vandmærke et gotisk P med firpas. Den kløvede fod er rundet, næsten som en tang og umiddelbart over kløften findes en lille cirkelrund dråbe. Denne variant er ikke truffet andetsteds, men adskillige P'er (fortrinsvis med firpas) findes spredt i kancellimaterialet: I "Tegnelsesbog"en fra Kong Hans' tid findes P med firpas i alt fald på blad 3, 17, 55-56 (B 4), i Frederik 1.s registre (B 10) forekommer P med kors, i "Tegnelser ... I" 1535-38 (B 29) har nogle af bladene P med firpas, blandt koncepterne 1523-58 (B 20) findes adskillige fra 1523 og et enkelt udateret, måske fra 1549 med en form for P, endelig forekommer typen spredt i de originale kongebreve fra Christian 3.s tid (B 47).

I Gustav Vasas breve er der P-vandmærker fra 1536, 1538 og 1543 (fig. 6, 12, 26 og 27), mens typen hverken er repræsenteret i Erik 14.s eller Johan 3.s breve. Sammenlignet med det danske materiale giver det et fingerpeg om, at typen er vigende i alt fald fra 1530'erne og helt forsvinder midt i århundredet. På grund af de begrænsede variationsmuligheder er typen mindre velegnet til bestemmelse af udaterede aktstykker og håndskrifter.

Oksehoved

Endnu mere almindelige ude i Europa end bogstavet P er vandmærker bestående af et oksehoved i en eller anden form. Briquet deler typen op i 8 underafdelinger. Det mærke, som findes i nogle ark af 1537-regnskabet og i hele Øresundstoldregnskabet 1538, hører til de mest gennemarbejdede: et naturalistisk oksehoved med opretstående kors omvundet med en slange med spillende tunge (fig. 16 = Briquet 15.439 (1537)). En nærstående variant findes i Gustav Vasas brev 1544 (fig. 32), mens en ret særpræget variant med morgenstjerne mellem hornene er gengivet i fig. 22 (1543). I det danske materiale findes talrige eksempler i senmiddelalderen, men mærket synes allerede kort efter 1500 at optræde mere sporadisk. I *B 4* forekommer et lille oksehoved med stjerne på blad 14 og gentagne gange senere, en noget anden variant findes i *B 10*, mens Tegnelser 1535-38 (*B 29*) har oksehoved med kors, men uden slange. En koncept 1525 (*B 20*) har et mærke svarende til det i *B 4*, og i de originale kongebreve (*B 47*) er der mange eksempler fra Frederik 1.s tid, derefter tynder det ud, men så sent som 1553 træffes et mærke, som ligger tæt op ad fig. 16, dog uden bogstaver.

Trods oksehovedets ubestrideligt store internationale udbredelse synes det at være mindre hyppigt anvendt i Norden end det gotiske P.

Enhjørning

Også fabeldyret enhjørning er et yndet vandmærkemotiv. Et gående langstrakt dyr med snoet fremstrakt horn er det gennemgående vandmærke i Øresundstoldregnskabet 1541 (fig. 17). Briquet har en mængde varianter - især fra 1400-tallet, men ingen der helt modsvarer vores mærke. Nærmest kommer de to Gustav Vasa-breve 1535 og 1537 (fig. 1 og 7).

I det danske kancellimateriale er enhjørningen kun sparsomt repræsenteret. I *B 4* findes et gående dyr på blad 114, som rimeligvis er samme mærke som den stangende enhjørning på blad 119 og enkelte andre blade. Blandt koncepterne i *B 20* findes et brev udstedt på Koldinghus i pinsen 1546 med en gående enhjørning, et dyr med blomst 1523 er muligvis også en enhjørning, og endelig forekommer en springende enhjørning i nogle originalbreve fra Christian 3. (*B 47*).

Hånd

Mens de populære typer gotisk P, oksehoved og enhjørning synes at være på retur allerede fra begyndelsen af 1500-tallet, fortsætter hånd i forskellige varianter frem til 1600-årene, selv om mærket ikke er truffet blandt de senere svenske kongebreve.

I Øresundstoldregnskaberne 1542-48 forekommer 3 tydeligt forskellige varianter. 1542 og 1543 dominerer en hånd med 5 ret ens fingre, som på spidserne holder en lille krone. Hånden rager frem af en blomster- eller flæsemanchet (fig. 18). Briquet har ingen helt tilsvarende, og de, der ligner mest, er ca. 30 år ældre. Der er en vis overensstemmelse med Gustav Vasa 1547 (fig. 36, vist lig 1560, fig. 4). Samme "model", men mindre findes i Erik 14.s brev 1561 (fig. 10) og tilsvarende større Gustav Vasa 1544 (fig. 31).

En tilsvarende variant, men afgørende forskellig m.h.t. mancheten og fingre er gennemgående i 1546-regnskabet. Små forskelle, som kan skyldes forskubbede tråde, fremgår af fig. 19 a-c.

De mærker, som findes i 1547- og 1548-regnskaberne, viser en hånd med en femtakket stjerne på spidsen. Den måde, fingre og mancheten er tegnet på, får hånden til at ligne en handske. Varianten hører til en undergruppe, der klart adskiller tommelfingeren fra de øvrige fingre. Tværstreger skiller alle fingre fra håndfladen, ligesom mancheten kun består af "bælter" ved hjælp af tværstreger. I et bredt bælte findes bogstaverne C(?)R, derved kan mærket identificeres med Briquet 11352 (1562), som er et fragment uden fingerspidser og stjerne. Andre nærstående varianter er mere primitive og uden bogstaver (Briquet 11206-17, fordelt over perioden 1537-99). Ingen tilsvarende mærker er fundet i danske eller svenske kongebreve, nærmest kommer Gustav Vasa fig. 41 (1551) og Johan 3. fig. 9 (1570).

I det hele taget synes der intetsteds at være en fuldstændig overensstemmelse trods de mange vandmærker af typen hånd, som findes spredt i både det danske og svenske materiale. Der er dog stor lighed mellem mærkerne i Gustav Vasa-breve fra 1537 (fig. 8 og 9) og tidlige danske eksempler i en udateret koncept fra o. 1500 (B 5) og nogle blade i Tegnelsesbogen fra kong Hans' tid (B 4), og måske er en hånd med "firkantet" mancheten i koncepter 1544-58 (B 20) identisk med Gustav Vasa fig. 42 (1552). De mange ikke særligt karakteristiske varianter er svære at huske, når man kursorisk gennemblader bind og pakker.

Skjold med stjerner og et gående dyr

Det dominerende mærke i 1545-regnskabet (fig. 21) er ikke fundet andetsteds i dansk materiale, men forekommer i et svensk kongebrev 1552 (fig. 43). Briquet anfører det under hovedtypen *armoiries* (våbenskjolde) i undergruppen "ubestemmeligt firfodet dyr". Det afbildes som nr. 2141 (1539) med to nærstående varianter 2140 (1542) og 2142 (1544). Der er eksempler på disse og vort mærke frem til 1553, alle fra Nederlandene, men papiret angives som produceret i Frankrig.

Hvis der fandtes mange mærker, der var lige så særprægede og med så få varianter som dette, ville det være adskillige lettere og hurtigere at foretage vandmærkeundersøgelser og -sammenligninger. På den anden side kan det være vanskeligt at genfinde enkeltmærker hos Briquet, da man ikke på forhånd altid kan vide, om han rubricerer efter mærkets form eller dets indhold.

Rigsæble eller globe

I den regnskabsekstrakt, der omfatter årene 1541-46, er vandmærket en kugle (cirkel) med "mavebælte", hvorfra et trearmet kors rager op, så at ligheden med et rigsæble bliver slående (fig. 22). Mærket genfindes på mange blade i Tegnelser II 1545-48 (B 31a) og er ifølge Briquet af tysk proveniens, det gengivne eksemplar (3005) er fra Regensburg 1541, og i teksten nævnes andre sydtyske eksempler fra 1540'erne. Typen kaldes af Briquet *cercle* og denne undergruppe "cercle surmonté ou traversé par une croix".

Andre cirkelmærker forekommer sparsomt i danske og svenske kongebreve. Svarende til de svenske breve 1559 og 1562 (fig. 2 og 12) findes originale danske kongebreve 1557 og 1558 (B 47), og fig. 7 (1561) er identisk med mærket i et dansk brev 1545 sammesteds.

Hovedresultatet af denne undersøgelse er, at vi langt frem i 1500-tallet - så længe der ikke er nogen nordisk papirproduktion - vil kunne finde flertallet af forekommende vandmærker hos Briquet og gennemgående med ret nær kronologisk overensstemmelse, hvilket i sig selv er et væsentligt bidrag til international vandmærkeforskning. På den anden side viser tidsafstande i brugen af samme mærke i Danmark og Sverige, at man bør vise forsigtighed og ikke datere udaterede dokumenter og håndskrifter for snævert ud fra vandmærker.

Der kan konstateres visse overensstemmelser mellem det gennemgåede regnskabsmateriale og såvel danske som svenske kongebreve, men en nøjere sammenligning mellem kongebrevene indbyrdes vil utvivlsomt give bedre resultater.

Noter

1. Alle bevarede Øresundstoldregnskaber er opstillet i Rigsarkivet som én ubrudt regnskabsrække på tværs af de gængse skel ved 1559 og 1660. De kan alle lånes på sikkerhedsfilm. Der findes en omfattende litteratur, som på forskellige områder beskæftiger sig med regnskabernes indhold og kildeværdi. Frem til 1783 er de i tabelform udgivet i: Nina Bang og Knud Korst: Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497-1660, bd. 1-2, 1903-33; 1661-1783, bd. 1-2, 1930-45.
2. Jens E. Olesen: "Den rette, sædvanlige Strøm". Øresundstolden i det 15. årh. Zise 1982, nr. 3, s. 19-30.
Poul Enemark: "Tolden er nobel og nobels værd". Toldhistoriske aspekter omkring en retssag i 1548. Zise 1983, nr. 3, s. 93-115.
Thelma Jexlev: Middelalderlige toldregnskaber. En oversigt over de bevarede toldregnskaber frem til 1559 (Rigsarkivet). Zise 1985, nr. 1, s. 21-36.
3. Sønderjyske fyrstearkiver: Hans den Ældre (Hansborgarkivet) D.40.IV 1575-79, som bilag til byen Tønders erklæring i striden mellem kongen og hertugen i 1570'erne om den gejstlige jurisdiktion. (Udg.: A.D. Jørgensen i Sønderjyske Aarbøger 1889 med dansk oversættelse).

Undersøgelsen af de svenske kongebreve er foretaget af den alt for tidligt afdøde lærer ved Konservatorskolen cand. scient. *Birte Rottensten* og arkivar cand. mag. *Ebba Waaben*. Deres resultater er publiceret i NPH-Nytt 1984-85.

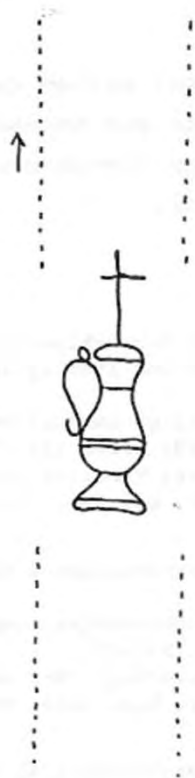
Birte Rottensten og *Ebba Waaben*:

Vandmærker i svenske kongebreve. Gustav 1. Vasa af Sverige (1523-60) til Christian 3. af Danmark og Norge (1536-59). NPH-Nytt 1984, nr. 3-4, s. 89-98;

Vandmærker i svenske kongebreve. Gustav Vasa (1559-60) og Erik 14. af Sverige (1560-63) til Frederik 2. af Danmark og Norge. NPH-Nytt 1985 nr. 2, s. 35-39;

Vandmærker i svenske kongebreve. Johan 3. af Sverige (1568-92) til Frederik 2. af Danmark og Norge (1559-88). NPH-Nytt 1985 nr. 3-4.

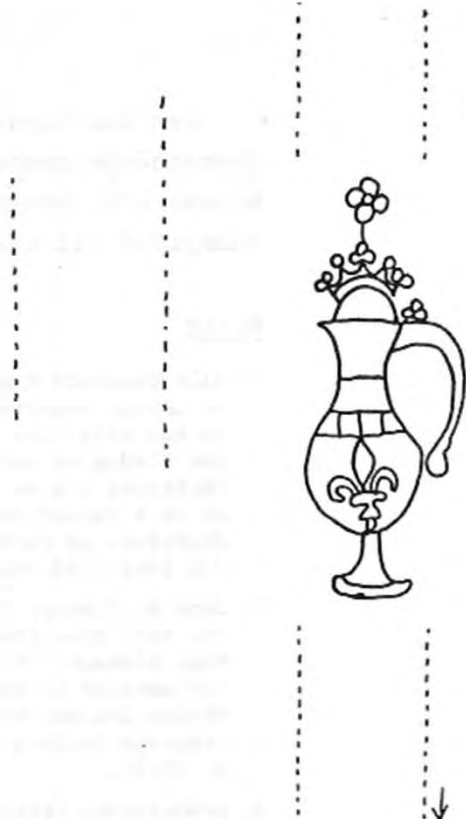
Da figurnumrene begynder forfra i hvert af afsnittene, er der i det foregående henvist med årstal og oftest kongenavn samt figurnummer.

1.
1497

2a.
1539 og 1540

2 b.
1539 og 1540

3 a.
1544

3 b.
1544

4 a.
1528

4 b.
1528

5 a.
1528

5 b.
1528

6.

4. August 1529

9.

12. Januar 1533

7.

7. Juni 1556

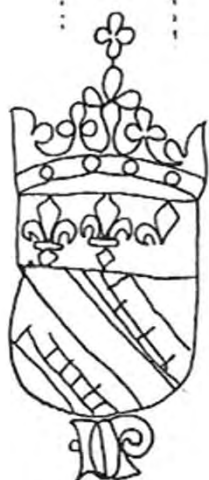
8.

1. September 1528

10.

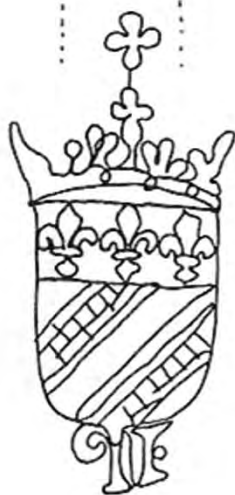
21. December 1535

11 a.
1544

11 b.
1544

12.
(1536-) 1547

13 a.
1536

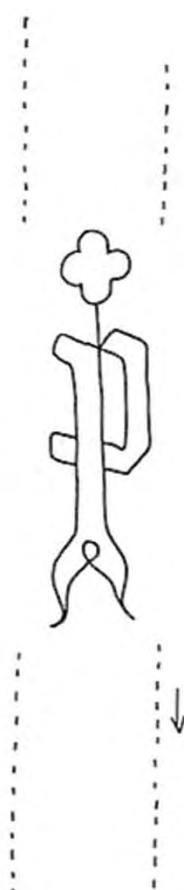
13 b.
1536

14 a.
1545 (indlæg)

14 b.
1545 (indlæg)

15.
1537

16.
1538

17.
1541

18 a.
1542 og 1543

18 b.
1542 og 1543

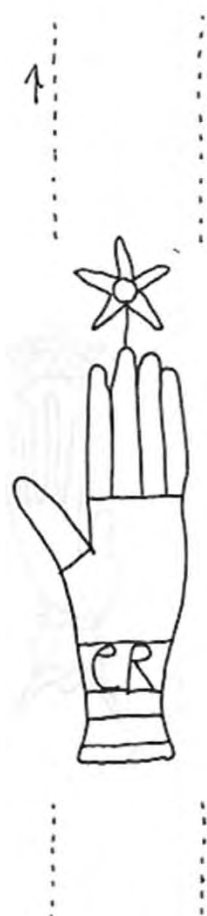
19 a.
1546

19 b.
1546

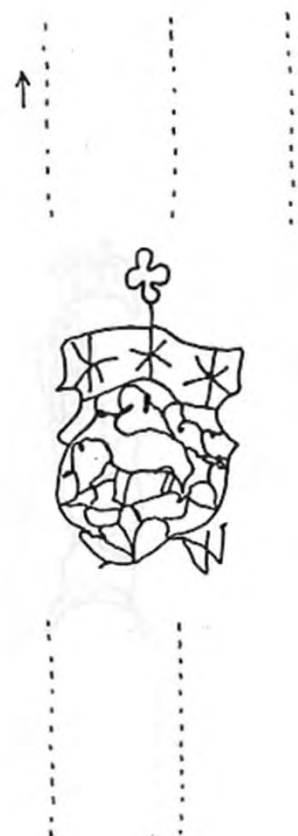
19 c.
1546

20.
1547 og 1548

21.
1545

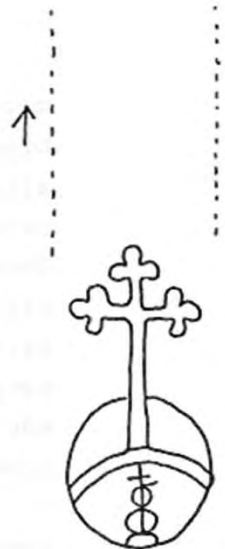
22.
1547 (1541 - 1546)

20.
1547 og 1548

21.
1545

22.
1547 (1541 - 1546)

Tegnet og registreret af stud.mag. Karin Waaben.
Tegninger og opmålinger indgår i Rigsarkivets vandmærke-
registrering.

Vandmærker i svenske kongebreve. Johan 3. af Sverige (1568-92)
til Frederik 2. af Danmark-Norge (1559-88).

Birte Rottensten og Ebba Waaben.

Under den syv år lange krig mellem Danmark-Norge og Sverige, der startede i sommeren 1563, sendte Erik 14. af Sverige ingen breve til den dansk-norske konge. Når Rigsarkivet i København alligevel har breve fra Erik 14. fra den tid, er det "opsnappede" breve, dvs. det er breve, som er forsøgt sendt hemmeligt igennem Danmark til England og Tyskland. Til England gjaldt det frieri til dronning Elisabeth og til Tyskland at søge støtte hos tyske fyrster i kampen mod Danmark-Norge. Da opgaven i denne artikelrække er at beskrive papiret i svenske kongebreve til dansk-norske konger er de opsnappede breve ikke taget med i den foreliggende undersøgelse.

Da krigen sluttede i 1570 var Erik 14. ikke længere Sveriges konge, han tilbragte resten af sit liv som fange på forskellige svenske slotte til han døde i 1577. Det var hans to halvbrødre Johan og Karl, som gjorde oprør mod Erik 14. i sommeren 1568 og den ældste blev hans efterfølger som konge med navnet Johan 3.

Johan var siden 1562 gift med en polsk kongedatter, Katarina Jagellonica, og kom hurtigt i strid med Erik 14., som var modstander af Johans forbindelse med den polske konge Sigismund August, broder til Katarina, og af hans politik i Livland. Johan som var hertug af Finland, blev af Erik 14. tvunget i fangeskab på Gripsholm slot i august 1563 samtidig med at krigen imellem de nordiske lande brød ud. Johan tilbragte næsten fem år sammen med sin hustru som fange på Gripsholm.

Tidligt i krigen indgik planer om befrielse af hertugparret i de danske strategiske planer i samarbejde med bl.a. hertug Albrecht af Preussen, i håb om derved at kunne svække kong Erik 14. og dermed den svenske krigsmagt. Det var også naturligt for hertug Johan at henvende sig til Frederik 2., straks efter at han havde startet oprøret og det skete i brev af 6. aug. 1568. Brevet underskrev han som hertug af Finland (vm. se fig.1). En måned senere d. 8. sept. underskrev han sig desuden som "regent og forstander" i Sverige, men også dette brev (vm. fig.2) bærer hans segl som Finlands hertug med felter for landskaber i Finland foruden de svenske felter med de tre kroner, Götaløven (fordi han var arvefyrste til Sverige) og endelig vasaslægtens

"grenbundet". Det første brev til Frederik 2., der er forseglet med det svenske majestætssegl, med lukket kongekrone, er dat. 23. december 1568. Her kalder han sig "uthwald konung" og fra januar 1569 blot Johannes R.S. (rex sueciæ).

Der er bevaret 86 originale kongebreve fra Johan 3. til Frederik 2. i tiden 1568-86 plus en del i afskrift. (Tyske kancellis udenlandske afdeling, Sverige pk.4-5). Ingen af brevene er egenhændige, bortset fra kong Johans egen underskrift. De gamle venlige tiltaleformer i brevvekslingen fra før krigen er genindført: "vor gode ven og nabo" o.l. Alle breve er skrevet på svensk.

Eksempler på Johan 3.'s underskrift:

aff minnre Jöns Lager medh Däls rögum 8. Septembria.
 Anno e 1. 5. 6. 8.
 Johan medh Guds Nådige Swerigis Rytis Arffürste
 Regenthe och förstärker och Hertig till Finlanudze.
 Johannes

Blän Vänlikongh afun 20. Decembria Anno e 1/2
 Johannes R.S.

Blän Vänlikongh afun 28. Januarij Anno 1568
 Johannes E. L. Gode wen
 Broder och nabo

1.
8. September 1568
Tälje, feltlejren

2.
23. December 1568
Stockholm

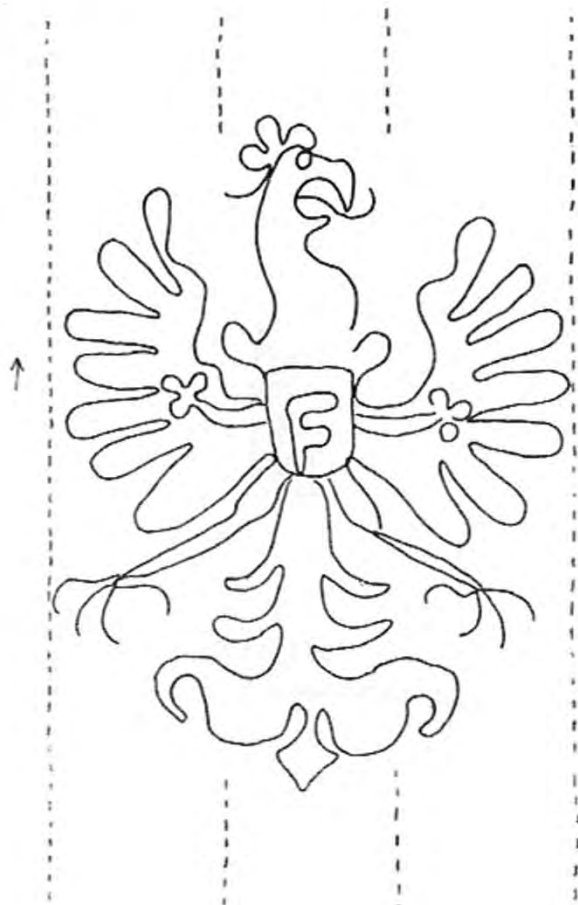
3.
31. Januar 1569
Stockholm

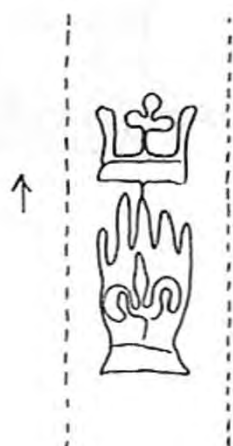
4.
29. Marts 1569
Stockholm

5.
25. April 1569
Stockholm

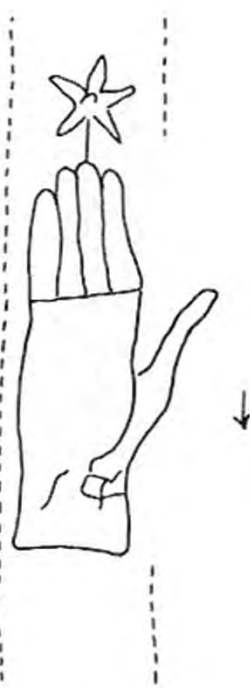
6.
18. Juni 1569
Stockholm

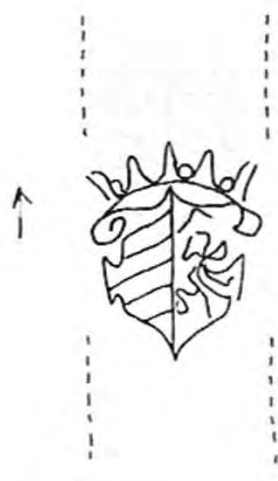
7.
24. Oktober 1569
Varberg, feltlejren

8.
24. Oktober 1569

9.
3. Juni 1570

10.
8. Februar 1571

11.
24. Maj 1571
Uppsala

13.
2. September 1571
Kalmar

14.
2. September 1571
Kalmar

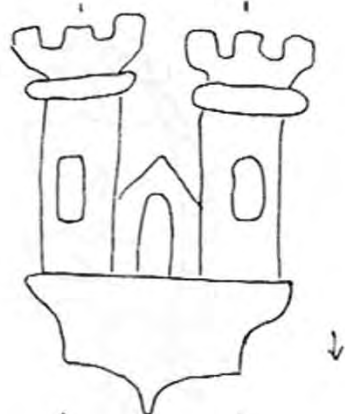
15.
20. Oktober 1572
Stegeborg

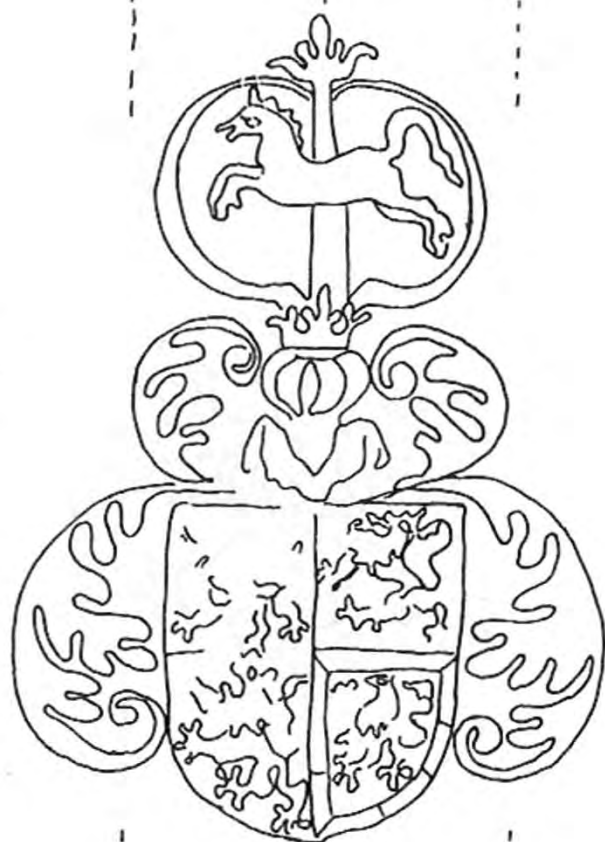
12.
10. Juli 1571
Stockholm

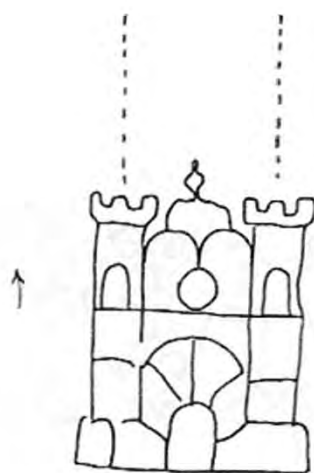
16.
23. Januar 1573
Vadstena

17.
1. Februar 1573
Örebro

18.
8. Februar 1573

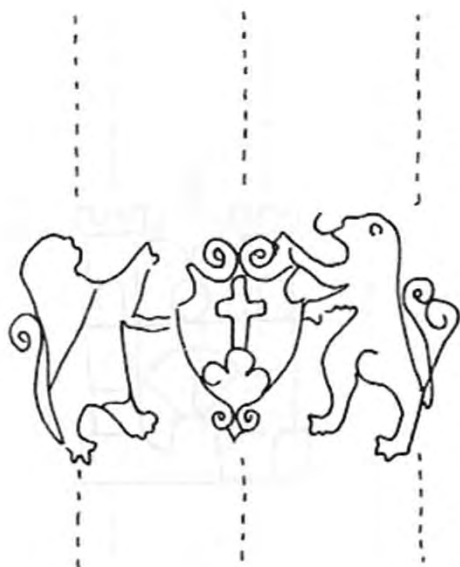
19.
28. Marts 1573

20.
12. Maj 1573
Wassby (?)

21.
23. December 1574
Stockholm

22.
15. November 1576
Stockholm

23.
14. Februar 1577
Stockholm

24.

18. Marts 1577

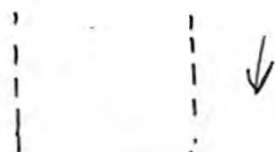
Stockholm

26.

24. Maj 1577

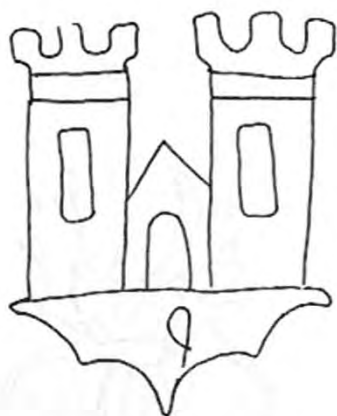
Stockholm

25.

(18. Marts 1577)

Stockholm

27.
25. Maj 1577
Stockholm

28.
25. August 1577
Stockholm

29.
20. Februar 1578
Stockholm

30.
28. Februar 1578
Stockholm

31.
3. Marts 1578
Stockholm

32.
29. Oktober 1579
Västerås

33.
23. April 1580
Linköping

34.
24. Marts 1581
Stockholm

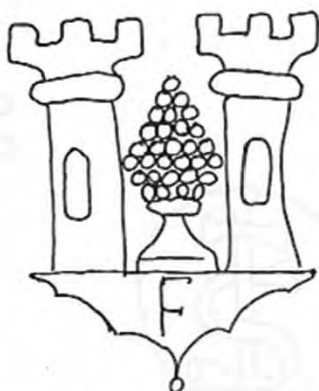
35.
16. Februar 1582
Stockholm

36.
19. Februar 1582
Stockholm

37.
20. Februar 1582
Stockholm

38.
8. Maj 1583
Stockholm

39.
10. Juli 1583
Stockholm

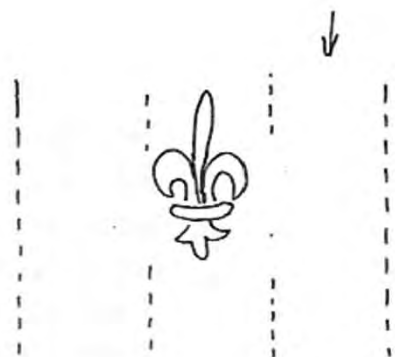

40.
10. Januar 1584
Stockholm

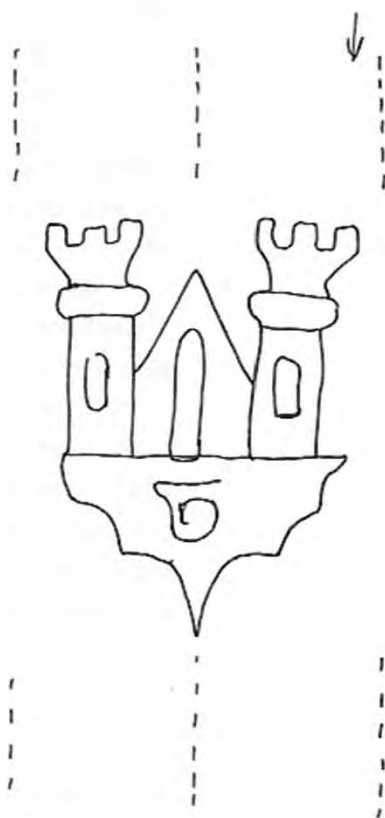

41.
16. August 1584
Uppsala

Vandmærkerne er tegnet på lysbord,
med papiret placeret som det lå på
papirformen.

42.
28. Februar 1585
Västerås

43.
24. Marts 1586
Kalmar

NPH-9, Stockholm, 14-17 juni 1985

Jan Olof Rudén

Ett 20-tal NPH-are möttes på Svenska Träforskningsinstitutet, STFI, på fredagmorgonen. Jan Olof Rudén som organiserat konferensen kunde blicka ut på en rad kända ansikten men också på många nya från Sverige. Från Danmark kom två medlemmar, från Finland en och från Norge en (med fru).

Efter en parentation över Karl Johan Enderlein (se detta häfte av NPH-Nytt), kunde Rudén överlämna ordet till värden på STFI, VVD Lennart Eriksson, som redogjorde för institutets verksamhet. Detta är massa- och pappersindustrins gemensamma resurs för teknisk forskning och utveckling samt för uppdragsverksamhet. Tyngdpunkten inom forskningen syftar till jämn kvalitet och konkurrenskraftigt pris på varorna. Massa- och pappersindustrin är ju en basnäring i Sverige, varför institutets verksamhet är livsviktig för landet. Forskningen består till 40% av kortsiktig forskning, till 35% av långsiktig och till 25% av kompetensforskning. Eftersom EG-marknaden är huvudavvärmare av produkterna sker forskning i samarbete med denna. Ett problem är att delge och påverka svensk industri vad beträffar nya rön, ett annat för denna typ av industri är miljövården.

STFIs experimentpappersmaskin, FEX, fick vi beskåda i maskinhallen och i kontrollrummet. Det var inte i drift denna dag men används annars flitigt bl.a. av industrin.

I STFIs bibliotek var en utställning av amerikanen Dard Hunters pappershistoriska böcker, som han framställt själv: eget papper, egna typsnitt, eget tryckeri. Givetvis har han författat dem också. Främst var det handpapperstillverkning i Fjärran Östern. Denna samling dyrgripar, som tidigare förvarats i Markaryd, finns nu lättare tillgänglig för allmänheten.

Ewert Landberg, som nyligen dragit sig tillbaka från att vara verkställande ledamot av Svenska Cellulosa och Pappersbruk Föreningens industrihistoriska utskott redogjorde för verksamheten och visade Tekniska museets film från 1923 om handtillverkning av papper och vid det sista bruk i Sverige som

enbart tillverkade papper för hand, Ösjöfors, som nedlades 1926. En överföring av detta dokumentärmaterial från film till video skulle underlätta hantering och spridning till nytta och glädje för alla.

Lördagen ägnades åt ett heldagsbesök på Tumba bruk. Vår värd, personalchefen Lars Mårtensson ordnade påpassligt biltransporter i det regniga vädret, som tyvärr inte tillät oss att njuta av den unika bruksmiljön. I pappersmuseet var Kyp-laget i full gång och där orienterades även om Riksställningars Papperslådå (jfr NPH-Nytt 1984, s 60). Som vanligt fick vi noviser pröva lyckan att forma papper - med växlande framgång. Själva museet visades med en sakkunskap som endast Georg Anzelius och Herbert Carlsson besitter. Efter lunchen framhöll Lars Mårtensson att Tumba bruk inte längre är bundet till Riksbanken som dess pappersbruk och sedeltryckeri utan är ett företag som konkurrerar på världsmarknaden med produkten värdepapper i olika utformning - naturligtvis även åt Riksbanken, som nyligen släppt ut en 500-kronossedel som den första i en serie som dessutom omfattar valörerna 1000, 100, 50 kr. i nya format och nya utseenden.

I Klockhuset berättade Bo Rudin om "shifo", japanskt papperstyg. Detta blir vattenavstötande eftersom grundmaterialet är kozofibrer bearbetat till papper som sedan spinns. Hantverket var utbrett i Japan till 1920-talet, kom därefter ur bruk men har i våra dagar återupptagits. Tillverkningsgången är tidsödande och komplicerad och de färdiga kläderna som alltså vävs av papperstrådar, blir mycket exklusiva och har lång leveranstid. Ett prov som Bo Rudin medtagit från Japan var mycket smidigt och lätt och hade tygkänsla.

Kurt K. Karlsson berättade under temat "Historisk kåseri om papper och pengar" om de båda Älfsborgs lösen, 1570 resp 1613, som i Finland resulterade i skattelängder av en detaljrikedom som påminner om bouppteckningar. Från 1537 till 1684 finns 111 hyllmeter handlingar i finska RA. Frånsett att de personhistoriska uppgifterna är ovärderliga så är det även ur papperhistorisk synpunkt intressant material.

Tumba bruk som grundlades 1755 för Riksbanken behövde råmaterial i form av lump. Eftersom bruket var en riksangelägenhet upphävdes beslutet om regional lumpinsamling för detta. Bruket hade ett lumpmagasin i Skinnarviksbergen och dit levererades från hela riket, alltså även från Finland som i och för sig behövde lumpen för egna pappersbruk. Dessa

finska leveranser fortsatte även efter förlusten av Finland 1809. En morot kan ha varit att Tumba lockade med belöningar för bäste lumpinsamlare.

Till sist erinrade K. K. K. om Väsakoski pappersbruk, d v s Johan Glas' framställning av papper för förfälskning av svenska pengasedlar, en verksamhet som han bedrev från 1817 men som aldrig avslöjades under hans livstid. En äkta och en förfälskad pengasedel som visades kunde lätt skiljas åt eftersom Glas präntade texten medan originalet var tryckt.

Söndagen började i Grafiska Sällskapets utställningslokal i Konstakademien, där Jordi Arkö anknöt till Bo Rudins shifotyp från lördagen genom att berätta om papperstillverkning i Japan med åskådliga diabilder. Råmaterialet (kozy, gampi, mitsumati), bindemedlet (neri) och redskapen samt arbetsmetoderna är ju annorlunda än vid framställning av europeiskt papper. Det är då självklart att produkten blir annorlunda.

Några exempel visades i den utställning av papper i konstnärers händer som Jordi Arkö ordnat med hjälp av Bo Rudin och Richard Arlin. Som introduktion till olika konstnärliga yttringar i/med papper gav Jordi Arkö en historisk översikt. Det började inte i Sverige utan det var internationella storheter på konstens område som vid besök på pappersbruk blev intresserade av materialet. Picasso t ex lät sätta sin signatur som Vm i det papper hans litografier trycktes på.

Annars är det en efterkrigsföreteelse och särskilt tongivande har amerikanska konstnärer blivit. I Amerika är grafik och papperstillverkning ofta som bror och syster. Mångfaldigande av konstverk genom tryck resp genom framställning i samma pappersform har vissa beröringspunkter. Rauschenberg och Frank Stella nämndes bland flera namn.

Förutom "vanliga" konstverk i papper är det vanligt med skulpturer, skulpturala böcker (artist books) och installationer.

I Sverige finns denna konstriktning sedan mitten av 1970-talet. Det började med kurser i handpapperstillverkning för konstnärer. Därvid uppstod spontant lek med papper och lek med okonventionella utseenden på pappersformar och blandningar av olika råmaterial. Denna konstnärliga frihet att handskas med den gamla tekniken är en av ljuspunkterna i Sverige vad gäller intresset för handpapper.

Eftermiddagen inleddes i Krigsarkivet med att Bo Rudin fick mottaga 1000 kr som stipendium från Gösta Liljedahls fond för hans kommande bok om handpapper. Därefter vidtog medlemsmötet. Som styrelse för NPH valdes Jan Olof Rudén (ordförande), Kurt K. Karlsson (vice ordförande), Ola Bertelsen (sekreterare), Anna-Grethe Rischel (skattmästare till februari 1986), Bo Rudin (skattmästare därefter), Ebba Waaben och Gunnar Christie Wasberg. De senare valdes även till redaktörer för NPH-Nytt (byte efter årsskiftet 1985/86).

I de nationella rapporterna kan framhållas:

Finland (Kurt K Karlsson): Finska papperingenjörsförening hade på hans initiativ utgivit två manuskript av Ingvald Sourander om Simpele och Kangaskoski pappersbruk. K K K hade även blivit anlitad som Tycho Brahekännare i Prag och i Helsingfors, vilket även resulterat i en artikel i Resa blad böcker (Hfors 1984, 66-76).

Norge (Gunnar Christie Wasberg): I Oslo har två tjänster tillsatts att utreda och förhindra miljöförstörelsen av papper i arkiv. I Florens räddas skrifter som blivit vattenskadet vi översvämningen genom Øystein Wendelbos enzym-metod.

Danmark (Ebba Waaben): Rigsarkivet i Khvn tjänstgör som indexerings- och informationscentral för Vm. De danska Vm är rätt väl kartlagda nu. Birte Rottensten (på tjänstetid) och Ebba Waaben förbereder utgivning av dansk pappershistoria i flera band. Klippans pappersbruk hade i tidigaste skede betydligt flera Vm än Clemensson anger i sin historik över bruket. I maj 1986 skall Konservatorskolen göra studiebesök på Lessebo bruk. I Augusti 1986 äger IPH-möte rum i Kollekolle.

Sverige (Jan Olof Rudén): Jan Appelquist har kartlagt rekrytering av personal till Röttle pappersbruk (jfr NPH-Nytt 1984, 57-59) och fördjupar nu sin studie. Genom hans försorg är nästa nummer av Släkthistoriskt Forum ägnat papper och pappersbruk. Svenska riksarkivet har grundmaterial för att skriva de 140 svenska pappersbrukens historia. Volontärer efterlyses. Expenser kan bekostas av fond i RA. Tekniska museet inviger den 3. december 1985 ny avdelning ägnad skogsindustrin, där även handpapperstillverkning uppmärksammas.

Tre föredrag hölls i forskarsalen. Gunnar Chr. Wasberg under rubriken "Från järnbruk till träförädling(papper)", vilket publiceras i NPH-Nytt.

Ulrika Hembjer redogjorde till diabilder om tillverkning av amateppapper i Mexico, vilket har vissa paralleller med papyrustillverkning. Hon visade även bilder och förmål tillverkade av detta material, som inte i första hand var ägnat som skriftbärare. Stark anknytning fanns till shamaner.

Ulla Ehrensvärd höll föredrag om "ebru", marmorerat papper, vilket utvecklats vid kalligrafiskolor i Afganistan och vidareutvecklats i Konstantinopel på 1200- och 1300-talen. Marmoreringen uppträder ursprungligen (och än idag) alltid tillsammans med kalligrafi, på högsta artistiska nivå. I Tyskland, Österrike, Prag började efterbildningar ske omkring år 1450. Utmärkande för den europeiska marmoreringen är starkare lysande färger och "kam"-marmorering medan den turkiska "ballong"-marmoreringen har dämpade färger.

Genom tillmötesgående från Etnografiska museet kunde deltagarna beskåda ett par av världen äldsta daterade papper hemförda från Lou-lan av Sven Hedn.

Måndagen inleddes med besök på Kungliga Biblioteket, där riksbibliotekarien Lars Tynell hälsade välkommen. Därefter höll konservator Sture Åkerström en föreläsning till diabilder om hur den "mjuka" mikrostrukturen i papper lätt tar skada av framför allt kemisk påverkan: ljus, fuktighet, skrivmedel osv men även av mekanisk påverkan naturligtvis. Genom lätt restaurering kan oftast förbättringar åstadkommas.

Därefter styrdes kosan till Gamla Riksarkivet, där arkivarie Richard Lucas förevisade RA:s papperhistoriska samling och dess katalog. Delar av samlingen, både originalpapper och bearbetningar i form av utdrag ur mantalslängder och materialier till enskilda pappersbruk, kan utlånas interurbant. Ett par lårar med osorterade papper hade tillförts samlingen efter dess uppordnande. Frivilliga bearbetare av dessa efterlystes.

Efter lunch välkomnades vi i (Nya) Riksarkivet av arkivarie Sven Lundkvist, som framhöll att papprets obeständighet åtminstone från 1880-talet nu kräver konservering av kilometervis av tryckta publikationer.^{x)} Just konservering är en av vår tids största arkivfrågor. Ett Nobelpris ställdes i utsikt om denna fråga kunde lösas.

Kari Tarkiainen och Bodil Ulate hade ur RA:s samlingar tagit från pappershistoriskt intressant material, bl a Adam Lewenhaupts avritningar av Vm (LEW), handlingar från Tumba
x) Det drejer sig om det der på dansk kaldes pressekopier, red.

bruk, mantalslängder över Röttle bruk, en pappersform med HOWARD-Vm m.m. Dessutom visades RA:s betagrafi-apparat. Nere i bergsmagasinet visades några av de äldsta medeltidsbrevens på papper och i konserveringen visade Florence Tillberg sjölning och hennes assistent hur man kan fylla hål i papper med ny pappersmassa med hjälp av en dansk uppfinning.

Slutligen höll Jan Olof Rudén ett föredrag om Musikmotiv i vattenmärken (att publiceras i NPH-Nytt).

Till alla institutioner - som också rikligt försåg oss med lekamlig och andlig spis - till alla föredragshållare och till Ulla och Stig på Krigsarkivet som svarade för trivsamma samkväm, ett hjärtligt tack.

Jan Olof Rudén

Karl Johan Enderlein död

I början av november 1984 avled Karl Johan Enderlein. Han föddes i Småland, där fadern var ingenjör på Rydöbruks pappersbruk och åt papper skulle Karl Johan också ägna sina krafter. Han fick sin utbildning i Norge, dit han flyttade med familjen vid tre års ålder. Han tog studenten i Oslo 1924 och utexaminerades från Norges Tekniska högskola i Trondheim 1929. I Norge hade han också sina första anställningar i Eidsvold och i Drammen, vid Förenede Papirfabriker. År 1938 återvände han till Sverige och 1943 blev han platschef vid Billingsfors-Långeds pappersindustrier. År 1948 blev han egen företagare och tillverkare av emballage och pappror i Dals Långed. År 1967 köpte han dessutom Fengersfors bruk, vid vilket pappershanteringen dock fick avvecklas för åtta år sedan. Till detta bruk hörde även två kraftstationer och en tredje byggdes genom Karl Johans initiativ men hann inte startas förrän fyra dagar efter han död.

I Föreningen Nordiska Pappershistoriker var K. J. Enderlein medlem sedan slutet av 1970-talet. År 1981, då han kraftfullt ingrep vid medlemsmötet för att förbättra föreningens ekonomi, blev han vald till revisorssuppleant. Sedan 1983 var han även NPHs representant i SCPFs Industrihistoriska utskott, något som väl lät sig förenas med hans intresse för att bevara äldre pappersmaskiner. NPH har förlorat en av föreningens förgstarkaste medlemmar. Frid över hans minne.

Birte Rottensten 1942 - 1985

D. 28. juni 1985 døde konservator, mag.scient Birte Rottensten efter kort tids sygdom, kun 43 år gammel. Det er et smerteligt tab for dansk papirhistorie og for udviklingen af papirteknologi og fotografisk kemi som hjælpevidenskaber ved grafisk konservering. B.R. nåede at planlægge og sætte meget af det i gang, således at hun har fået afgørende indflydelse på undervisningen og forskningen på konservatorskolen i København. På nordiske konserveringskurser var der brug for hendes ideer og ekspertise. I international sammenhæng kan nævnes, at hun var bestyrelsesmedlem i IPH (internationale papirhistorikere) og var i fuld gang med at forberede møde i København i 1986.

Birte Rottensten var den første videnskabelig uddannede konservator ved den 10 år gamle konservatorskole i København. Hun tog afgang i 1979 med afhandlingen, Study on Accelerated Aging and the Effect on Three Different Types of Paper. Fra 1976 underviste B.R. på konservatorskolen samtidig med sine afsluttende studier og var siden 1980 ansat som afdelingskemiker. B.R. blev i 1966 bachelor of science i kemi ved det internationale universitet i Beirut og i 1970 mag.scient i kemi med speciale i røntgenkrystallografi ved Århus universitet.

Helt fra begyndelsen af sin studietid ved konservatorskolen var B.R. fascineret af papirhistoriske studier og sammen med undertegnede planlagde og påbegyndte hun en registrering af vandmærker i papir fra de forskellige arkivfunds i Rigsarkivet i København. I forbindelse hermed arbejdede vi med en dansk papirhistorie fra 1570 til i dag. Første bind, for tiden 1570 - 1700, var nær ved at være afsluttet ved B.R.'s død. Den vil forhåbentlig blive trykt af Kunstakademiet i 1986, som lærebog for de konservatorstuderende.

Birte Rottensten blev afbrudt i et forløb, der interesserede hende og hvor vi havde forventninger om store resultater.

Både på det faglige plan og for os, som stod Birte personligt nær, føles hendes tidlige død som et sviende savn, men mindet om hendes gå på-mod og idérigdom vil hjælpe os til at føre hendes arbejde videre.

Ebba Waaben

Den gamle redaktør takker af.

Efter at NPH-Nytt i tre år har været varetaget af dansk redaktør, går hvervet nu videre til Norge. Selvfølgelig ville jeg have ønsket, at jeg havde passet mit hverv bedre, end jeg har gjort. Alligevel ser jeg tilbage på forløbet af min redaktørtid med glæde. Man må ikke glemme, at tidsskriftet hovedsagelig fyldes med primære forskningsresultater og det kræver tid, lyst, evner og held, og jeg synes, at jeg har været heldig med at modtage så mange gode artikler og jeg er forfatterne stor tak skyldig. Hovedvægten har ligget på dansk papirhistorie, hidtil noget forsømt i NPH-Nytt-regi.

Langt den største fremgang har foreningen vundet i Sverige; der er på det sidste kommet mange nye medlemmer til den i forvejen største gruppe. Forhåbentlig vil ideen med skiftende redaktion i de nordiske lande betyde, at emnerne i NPH-Nytt vil blive så varierede, at der vil blive artikler af interesse for alle vore medlemmer.

Ebba Waaben